

T.C

BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
PROTOHİSTORYA VE ÖNASYA ARKEOLOJİSİ PROGRAMI
(Anadolu Üniversitesi ve Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Tarafından
Yürütülen Ortak Program)

HİTİT KRALLIĞI'NIN İÇ KUZEYBATI ANADOLU YAYILIMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bahar KÖSE

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Bilge BAŞTÜRK

Bilecik, 2019

10125523

T.C
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
PROTOHİSTORYA VE ÖNASYA ARKEOLOJİSİ PROGRAMI
(Anadolu Üniversitesi ve Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi Tarafından
Yürütölen Ortak Program)

HİTİT KRALLIĞI'NIN İÇ KUZEYBATI ANADOLU YAYILIMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bahar KÖSE

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Bilge BAŞTÜRK

Bilecik, 2019
10125523

BİLEKİK ŞEYH EDEBALI
ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA
SINAVI TUTANAĞI FORMU

BŞEÜ-KAYSIS Belge No	DFR-171
İlk Yayın Tarihi/Sayısı	03.01.2017 / 28
Revizyon Tarihi	
Revizyon No'su	00
Toplam Sayfa	1

Adı-Soyadı:	Bahar KÖSE	Anabilim Dalı:	Arkeoloji
T.C. Kimlik Numarası:	13582135558	Programı:	Protostorya Y.L.
Tez Danışmanı:	Mahmut Bilge Barışık	Dönemi:	Güz ☐ Bahar ☒

Yukarıda adı- soyadı ve numarası yazılı Yüksek Lisans öğrencisinin Tez Savunma Sınavı 31/07/2019 tarihinde, saat 13:00 başlamış ve saat 14:30 'da tamamlanmıştır. Öğrencinin Hitit Krallığı'nın Kuzeybatı Anadolu Tarihleri konulu tez çalışması hakkında jüri üyeleri tarafından OY BİRLİĞİ / ~~OY ÇOKLUĞU~~ ile **KABUL** / ~~RET~~ / ~~DÜZELTME~~ kararı verilmiştir.

	Jüri Üyelerinin Unvanı, Adı, Soyadı	İmza
Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Bilge Barışık	
Üye	Doc. Dr. Murat Türktekci	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Asuman KAPUĞA	

* Tez Çalışmasına Düzeltme Kararı Verilmesi Halinde;

Öğrencinin ikinci Tez Savunma Sınavı ..... / ..... / ..... tarihinde, saat ..... 'da yapılacaktır.

NOT: Oy çokluğu durumunda muhalefet edenin muhalefet gerekçesi:

Madde 41 - (11) Tez savunma sınavı sonunda jüri dinleyicilere kapalı olarak tez hakkında salt çoğunlukla kabul, ret veya düzeltme kararını verir. Tezi başarısız bulunarak reddedilen öğrencinin enstitü ile ilişkisi kesilir. Karar jüri tarafından öğrenciye sözlü olarak bildirilir. Jüri kararı, ABD/ASD başkanlığı tarafından tez savunma sınavını izleyen üç gün içinde enstitüye tutanakla bildirilir.

(12) Tezi hakkında düzeltme kararı verilen öğrenci, düzeltme kararının verildiği tarihten itibaren en geç üç ay içinde gereğini yaparak tezini aynı jüri önünde yeniden savunur. Jüri, ikinci sınav sonunda aynı usulle tez hakkında kabul veya ret kararı verir. İkinci kez yapılan savunma sınavı, izleyen yarıyıldaki gerçekleştirildiği takdirde öğrenci, o yarıyıl kayıtlı yaptırmak zorundadır. Bu savunma sonunda da başarısız bulunarak tezi reddedilen öğrencinin enstitü ile ilişkisi kesilir.

BEYAN

“*Hitit Krallığı'nın İç Kuzeybatı Anadolu Yayılımı*” adlı yüksek lisans tezinin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel ahlak kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmını Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi ve Anadolu Üniversitesi veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı beyan ederim.

Bahar KÖSE
Temmuz 2019

ÖNSÖZ

Hitit Krallığı'nın İç Kuzeypatı Anadolu ile ilişkileri, MÖ. 2. Binyılda Hititlerin bölgede ne derecede var oldukları bu tezin konusunu oluşturmaktadır. Yazılı veriler ve arkeolojik buluntular çalışmamız için kullanılan materyaller olmuştur. Öncelikle Hitit Krallığı'ndan ve coğrafyadan ana hatlarıyla bahsedilmiş, ardından yazılı veriler ve arkeolojik buluntular incelenmiştir.

Çalışmalarım sırasında, her aşamada destek veren tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Bilge BAŞTÜRK'e teşekkür ederim.

Öğrenciliğim boyunca bilgi ve desteğini esirgemeyen hocalarım Dr. Öğt. Üyesi Elif BAŞTÜRK ve Arş. Gör. Turgay Yaşar YEDİDAĞ'a, her zaman yanımda desteklerini hissettiğim Arş. Gör. Ahmet Türkan ve Selma ÇALIŞKAN TÜRKAN'a, bilgi ve destekleriyle beni asla yalnız bırakmayan tüm arkadaşlarıma ayrı ayrı teşekkür ederim.

Son olarak her zaman arkamda duran aileme, özellikle annem Fatma KÖSE ve babam Kazım KÖSE'ye minnet ve teşekkürlerimi sunarım.

Bahar Köse

2019

ÖZET

Assur'lu tüccarların, Orta Anadolu'da kurmuş oldukları ticari merkezler olan karumların ardından, Anadolu ticaretinden çekilmeleriyle birlikte adlarından söz ettirmeye başlayan Hititler, bölgeye gelişlerinin ardından burada merkezli bir krallık olmuşlardır. Krallığın kuruluşu itibariye Batı Anadolu, İmparatorluk itibariye ise Mısır'la yoğun ilişki içinde olduğunu bildiğimiz Hititler, Suriye'de de yayılım göstermişlerdir.

Orta Anadolu merkezli olan krallık, Batı Anadolu ile dost ya da düşman olduğu ülkeler sebebiyle sık sık iletişim halinde kalmıştır. Batı Anadolu'ya ulaşmak için kullandıkları rotalardan en muhtemel olanı İç Kuzeybatı Anadolu üzerinden takip ettikleri yoldur. Bu bağlamda İç Kuzeybatı Anadolu coğrafyasına baktığımızda ise, kilit bir noktada olması sebebiyle hemen hemen her dönemde iskan gördüğünü söylemek mümkündür. Bu bölgeden Hitit yazılı kaynaklarında da bahsedildiği görülmektedir. Ancak Hitit yazılı verileri doğrultusunda yer adları ile coğrafi yerleşim alanlarının eşleştirilebilmesi her yerleşim için mümkün olmamaktadır. Bu bağlamda da varlığını sorgulayabilmek için yazılı verilerin yetersiz olduğu durumlarda arkeolojik verilerden destek alınmakta ve asıl kanıtları arkeolojik veriler sunmaktadır. İç Kuzeybatı Anadolu bölgesi için yapılan yüzey araştırmaları ve kazılar kapsamında, MÖ. 2.binyıl'a ait arkeolojik veriler elde edilebilmiş olmakla beraber en fazla veri alabildiğimiz yerleşim henüz çalışmaları tamamlanmamış olan Şarhöyük'tür.

Anahtar Kelimeler: Hitit, İç Kuzeybatı Anadolu, Yazıtlar, Arkeolojik Veriler, Şarhöyük.

ABSTRACT

Hittites who became dominant after withdrawal of Assyrian merchants from “karum” which was settled in central Anatolia, established a united kingdom after they had been arrived there. Hittites who had intense relationships with Western Anatolia since she was established and with Egypt during imperial period, expanded to Syria.

The Kingdom centralized in Central Anatolia, stayed in touch with Western Anatolia because their allies and enemies. The most possible route was passed from the Inner Northwestern Anatolia. In this context, because Inner Northwestern Anatolia was in the key position, this region had been settled in almost every historical period. Hittite documents also referred this region. However, it is not possible to determine all settlements and geographical areas. Archaeological data helps to localize some settlements and region even written sources is insufficient. These sources involve surveys and excavations conducted in the region and there are some information about 2nd millennium BC thanks to these researches. The settlement which we have sufficient and quite numerous information from, is Şarhöyük where researches has not been completed yet.

Keywords: Hittites, Inner Northwest Anatolia, Inscriptions, Archaeological Evidence, Şarhöyük.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	vi
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	vii
TABLolar LİSTESİ.....	viii
LEVHALAR LİSTESİ.....	ix
HARİTALAR LİSTESİ.....	x
ÇİZİM LİSTESİ.....	xi
RESİM LİSTESİ.....	xiii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HİTİT KRALLIĞI VE TARİHİNE GENEL BAKIŞ

1.1. HİTİT KRALLIĞI TARİHÇESİ.....	2
------------------------------------	---

İKİNCİ BÖLÜM

İÇ KUZEYBATI ANADOLU; COĞRAFYA VE KRONOLOJİ

2.1. İÇ KUZEYBATI ANADOLU'NUN COĞRAFYASI.....	20
2.2. İÇ KUZEYBATI ANADOLU'NUN KRONOLOJİSİ.....	21

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İÇ KUZEYBATI ANADOLU'DA HİTİT VARLIĞI

3.1. YAZILI VERİLER.....	28
3.1.1. II. MURŞİLİ'NİN ARZAWA SEFERİ VE ARZAWA.....	28

3.1.2. WİLÜŞA VE İLİŞKİLİ YAZILI VERİLER.....	31
3.1.2.1. MANAPPATARHUNDA MEKTUBU.....	31
3.1.2.2. ALAKŞANDU ANTLAŞMASI.....	32
3.1.2.3. MİLAWATA MEKTUBU.....	34
3.2. HİTİT KRALLIĞININ BATI ANADOLU SEFERLERİNDE İÇ KUZEYBATI ANADOLU İLE İLGİLİ YER ADLARI.....	35
3.2.1. ARZAWA.....	35
3.2.2. MAŞA-KARKİŞA.....	37
3.2.3. WİLÜŞA.....	38
3.2.4. HAPALLA.....	39
3.2.5. MİRA-KUWALİYA.....	40
3.2.6. WALMA.....	40
3.2.7. ŞALLAPA.....	41
3.2.8. ASSUVA.....	41
3.3. İÇ KUZEYBATI ANADOLU'DA HİTİT KRALLIĞINA İLİŞKİN ARKEOLOJİK VERİLER.....	42
3.3.1. KAZILAR VE YÜZEY ARAŞTIRMALARI.....	42
3.3.1.1. KAZILAR.....	42
3.3.1.2. YÜZEY ARAŞTIRMALARI.....	49
SONUÇ.....	54
KAYNAKÇA.....	57
EKLER.....	65

KISALTMALAR LİSTESİ

Bkz.: Bakınız

İTÇ: İlk Tunç Çağ

Km: Kilometre

MÖ.: Milattan Önce

OTÇ: Orta Tunç Çağ

Ss.: Sayfa Sayısı

Vd: Ve Diğerleri

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Kaneş Hava Fotoğrafı.....	3
Şekil 2: Hattuşa'nın Kuzeyden Havadan Genel Görünümü.	4
Şekil 3: Hitit Devleti Ve Komşuları Genel Görünüm.....	6
Şekil 4: Kadeş Barış Antlaşması.....	8
Şekil 5: Geç Hitit Devletleri.....	10
Şekil 6: Yukarı Şehrin Genel Planı.....	12
Şekil 7: Ortada Solda Teşup, Sağda Ona Dönük Hepat.....	15
Şekil 8: Hattuşa Yerkapı'daki Potern.....	17
Şekil 9: Yukarı Şehrin Batısındaki Arslanlı Kapı.....	17
Şekil 10: Hattuşa-Yukarı Şehir Tapınak Mahallesi.....	18
Şekil 11: Hüseyinde Kült Seramikleri.....	19
Şekil 12: Kocahöyük'ün Batı Tarlaları, Alt/Orta Paleolitik Dönem Buluntuları.....	22
Şekil 13: Orman Fidanlığı Baskı Bezemeli Çanak Çömlek Parçaları.....	24
Şekil 14: Kes Kaya, Orta Kalkolitik Dönem Çanak Çömlek Parçaları.....	25
Şekil 15: Kes Kaya, Geç Kalkolitik Dönem Beyaz Boyalı Çanak Çömlek Parçaları....	25
Şekil 16: Küllüoba Siyah Ağız Kenarlı (Black-Topped) Çanak Çömlek Parçaları.....	26
Şekil 17: Alakşandu Antlaşması.....	33
Şekil 18: Yağrı Kabartması.....	43
Şekil 19: Şarhöyük Hitit İmparatorluk Dönemi Yapısı.....	47

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Hitit Kral Listesi.....	11
Tablo 2: Keçiçayırı Tabakalanması.....	23
Tablo 3: Şarhöyük Tabakalanması.....	45

LEVHALAR LİSTESİ

Levha 1: Harita 1.....	65
Levha 2: Harita 2.....	66
Levha 3: Harita 3.....	67
Levha 4: Harita 4.....	68
Levha 5: Harita 5.....	69
Levha 6: Harita 6.....	70
Levha 7: Harita 7.....	71
Levha 8: Harita 8.....	72
Levha 9: Harita 9.....	73
Levha 10: Harita 10.....	74
Levha 11: Harita 11.....	75
Levha 12: Çizim 1-4.....	76
Levha 13: Çizim 5-9.....	77
Levha 14: Çizim 10-13.....	78
Levha 15: Çizim 14-17.....	79
Levha 16: Çizim 18-20.....	80
Levha 17: Çizim 21, 22.....	81
Levha 18: Çizim 23, 24.....	82
Levha 19: Çizim 25-27.....	83
Levha 20: Çizim 20.....	84
Levha 21: Resim 1-3.....	85
Levha 22: Resim 4, 5.....	86
Levha 23: Resim 6-8.....	87
Levha 24: Resim 9-11.....	88

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: Goetze'nin Haritası.....	65
Harita 2: Garstang ve Gurney'in Haritası.....	66
Harita 3: Macqueen'in Haritası.....	67
Harita 4: Mellaart'ın Haritası.....	68
Harita 5: Ünal'ın Haritası.....	69
Harita 6: Starke'ın Haritası.....	70
Harita 7: Havkins'in Haritası.....	71
Harita 8: Niemeier'in Haritası.....	72
Harita 9: Bryce'in Haritası.....	73
Harita 10: MÖ. 2. Binyıl'da Hitit Ülkesi ve Eskişehir-Şarhöyük'ün Konumu.....	74
Harita 11: Şarhöyük ve Eskişehir İçindeki Konumu.....	75

ÇİZİM LİSTESİ

Çizim 1: Tabak.....	76
Çizim 2: Tabak.....	76
Çizim 3: Tabak.....	76
Çizim 4: Tabak.....	76
Çizim 5: Çanak.....	77
Çizim 6: Çanak.....	77
Çizim 7: Çanak.....	77
Çizim 8: Çanak.....	77
Çizim 9: Çanak.....	77
Çizim 10: Çömlek.....	78
Çizim 11: Çömlek.....	78
Çizim 12: Çömlek.....	78
Çizim 13: Çömlek.....	78
Çizim 14: Çömlek.....	79
Çizim 15: Çömlek.....	79
Çizim 16: Çömlek.....	79
Çizim 17: Çömlek.....	79
Çizim 18: Bezemeli Gövde Parçası.....	80
Çizim 19: Bezemeli Gövde Parçası.....	80
Çizim 20: Bezemeli Gövde Parçası.....	80
Çizim 21: Minyatür Kap.....	81
Çizim 22: Minyatür Kap.....	81
Çizim 23: Kulp.....	82
Çizim 24: Kulp.....	82

Çizim 25: Bronz Yüzük.....	83
Çizim 26: Bronz Ok Ucu.....	83
Çizim 27: Bronz Pendant.....	83
Çizim 28: Mühür.....	84

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Şarhöyük İmparatorluk Dönemi Yapıları.....	85
Resim 2: Şarhöyük İmparatorluk Dönemi Yapıları.....	85
Resim 3: Şarhöyük İmparatorluk Dönemi Silo Yapısı.....	85
Resim 4: Şarhöyük, Minyatür Kap.....	86
Resim 5: Şarhöyük, Minyatür Kap.....	86
Resim 6: Şarhöyük, Bronz Yüzük.....	87
Resim 7: Şarhöyük, Ok Ucu.....	87
Resim 8: Şarhöyük, Bronz Pendant.....	87
Resim 9: Şarhöyük, Bulla.....	88
Resim 10: Şarhöyük, Mühür.....	88
Resim 11: Şarhöyük, Mühür.....	88

GİRİŞ

Hitit Krallığı 1650'lerde ortaya çıkmasının ardından Anadolu'da ilk siyasi birliği oluşturulması ve İmparatorluk terimi kapsamında yönetimin ortaya çıkışı için önemli bir noktada bulunmaktadır.

Hititler, tarih sahnesinde kendilerini göstermesiyle beraber özellikle İmparatorluk Dönemi itibariye krallar ve imparatorluk hakkında birçok yazılı veri bırakmışlardır. Bu yazılı kaynaklar ışığında Hitit Krallığı döneminin coğrafi özellikleri, yer adları ve yerleşim yerleri ile ilgili bilgi edinebilmekteyiz. Ancak kralların geride bıraktıkları yazıtlarında kendilerini övme ya da başkalarına öykünme gibi durumları olduğunu bildiğimiz için, birçok nokta hala karanlıkta kalmaktadır. Hititlerin özellikle İç Kuzeybatı Anadolu'daki muhtemel varlıkları yazılı ve arkeoloji veriler doğrultusunda bize ipuçları sunmakta ve dönemin hala karanlıkta olan noktalarına ışık tutabilmek için doğru şekilde yorumlamalar yaparak Anadolu'nun en önemli uygarlıklarından biri hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

HİTİT KRALLIĞI VE TARİHİNE GENEL BAKIŞ

1.1. HİTİT KRALLIĞI TARİHÇESİ

Hititlerin Anadolu'ya nereden geldikleri günümüzde hala tartışma konusu olmakla beraber farklı öneriler bulunmaktadır. Bunlardan bazıları, Hititlerin Anadolu'ya Kafkaslardan geldiği, boğazlar yoluyla geldiği ya da yerli halk olduğu yönündedir (Darga, 1992; 11). Hitit krallığı içinde Luwiler, Hattiler, Palalar, Hurriler gibi birçok etnik halkı barındırmaktaydı (Sevin, 2003; 136).

MÖ. 2. binyıl. başlarında Asurlu tüccarlar, tüm Orta Anadolu'yu içine alacak şekilde ticari yerleşim alanları kurmuşlardır. Kaneş, bu ticari yerleşimlerin merkeziydi ve başkent Hattuşa ise ikinci sırada gelmekteydi (Veenhof ve Eidem, 2008; 131-146) (Şekil 1). Kaneş II olarak adlandırılan bu dönem, MÖ. 1835'lerde Anadolu kaynaklı askeri sorunlar nedeniyle ilk kez kesintiye uğramıştır. Ticaret daha sonra tekrar devam etmiş olsa da kısıtlı sayıdaki yazılı kaynaklara göre, Kaneş bir daha eski popülerliğini yakalayamamış ve 1720'lerde son bulmuştur. Kaneş Ib olarak adlandırılan ve ticaretin tekrar başlamış olduğu dönemde, yerleşim bir süre daha sürmüştür ancak Kaneş II'de gördüğümüz iş kayıtları gibi yazılı kaynaklar bulunamamıştır. Aynı şekilde yazılı kaynağa rastlanılmayan Kaneş Ia'da da, yerleşimin bir süre daha devam ettiği anlaşılmaktadır (Van Den Hout, 2013: 22).

Şekil 1: Kaneş Hava Fotoğrafi.

Kaynak: Van Den Hout, 2013: 23, fig. 1, Kültepe Kazı Arşivi.

Babası Pithana ile beraber Kuşşara'dan geldiği tahmin edilen ve bildiğimiz ilk hükümdar olan Anitta, Kaneş'i fethedip iktidar merkezi yapmış ve Kaneş Ib Dönemi'nde Orta Anadolu şehir devletlerini tek krallık altında birleştirmiştir. Anitta, yazılı kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre geleceğin başkenti Hattuşa'yı, yerle bir etmiş ve lanetlemiştir. Kaneş Ib'nin ve Anitta'nın krallığının çöküş nedeni tam olarak bilinmemektedir. Krallığın ve Kaneş Ib'nin çöküşleri, kesin bilgiye sahip olunmamakla beraber farklı nedenlere bağlı olabilir. Stein'e göre Kaneş Ib'de Asurlular ticaret sırasında kimliklerini koruyamamış olabilirler. İhtimaller doğrultusunda ticaret Anadolulaşmış ve Asurlular için kar azalmış olabilir (Stein, 2008: 32).

I. Hattuşili ve I. Murşili'nin egemenliğinde, yeni Hitit Devleti'nin başkentinin MÖ. 1650'lerde Hattuşa olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 2). Hitit Krallığı, Hattuşa ile sürekli çatışma halinde olan Karadeniz kıyılarında yer alan Zalpa Hanedanı ve Hattuşa'da bulunan ana hanedan ortaklığında yönetilmekteydi (Forlanini, 2010). I. Hattuşili (MÖ. 1650-1620) öncesine kadar, Hitit krallarının doğuda başarılı oldukları görülmekteydi. Hattuşili de Alalah'ı aldıktan sonra, batıya yönelmeye karar vermiş ve Arzawa üzerine yürümüştür. Bu sırada doğudan Hurriler, I. Hattuşili'nin batıya yönelmesinden faydalanıp doğuda intikam almak için fırsatı değerlendirmeye karar verseler de, Hattuşili yeni bir Suriye seferi düzenleyip, Fırat Nehri'ni geçecek kadar ilerleyerek cevap vermişti. Diğer taraftan Hattuşa'da ana hanedan içinde taht

mücadeleleri baş göstermeye başlayınca Hattuşili, varisi olarak torunu Murşili'yi ilan etmiştir (Van Den Hout, 2013: 24).

Şekil 2: Hattuşa'nın kuzeyden havadan genel görünümü.

Kaynak: Schachner, 2013: 151.

I. Murşili (MÖ. 1620-1590) hakkında çok az şey biliyor olsak da, askeri başarılarından söz edilebilir. Hattuşili'nin Suriye seferi sonrasında Fırat Nehri'ne kadar ilerlemesinin ardından I. Murşili, onun bıraktığı yerden devam etmiş ve Yamhad'ın merkezi Halpa'yı fethetmiştir. Hemen sonrasında Babil'i yağmalayıp, kenti Kassitlere bırakmıştır. Bu fetihler sırasında Hititler, kayıt aracı olarak kullanabilecekleri çivi yazısını almış oldular.

Murşili sonrası tekrar taht kavgaları baş göstermişti. Krallığın başına I. Hantili'den sonra, veliahtı Kasseni'yi öldüren damadı I. Zidanta (MÖ. 1570-1560 (?)) geçmiştir. Ardından Zidanta'nın hükümdarlığına I. Hantili'nin oğlu Ammuna (MÖ. 1560-1540 (?)) son verir, Ammuna'dan sonra Telipinu'nun kız kardeşinin kocası I. Huzziya (MÖ. 1540-1535 (?)) tahta geçer fakat Telipinu, I. Huzziya'nın yerine geçip onu öldürmeyerek sürgüne gönderir. Telipinu (MÖ. 1525-1500), kral olunca taht kavgalarına son vermek amacıyla önceki kralı öldürmemiş aynı zamanda da ardıllık sistemini düzenlemeye çalışmıştı (Forlanini, 2010). Fakat yine de taht kavgaları bir süre

daha uzamaya devam etti. Murşili'nin ölümünün ardından başlayan gerileme Telipinu ile beraber düzelmeye başlamıştır. Telepinu'yu Alluvamna (MÖ. 1500-?), II. Hantili (MÖ. 1500-1490 (?)), II. Zidanta (MÖ. 1490-1480 (?)), II. Huzziya (MÖ. 1480-1460(?)) izlemiştir. Bu süre zarfında Hitit kralları kısa aralıklarla değişmiştir. Alluwamna ve II. Hantili dönemlerinde, krallıkta işgaller ve ayaklanmalar yaşandığı bilinmekle beraber işgallerden biri Kaşkaların Nerik şehrini almasıdır (Wilhelm, 2009: 227). Eski Krallık'ın son hükümdarları hakkında edinebildiğimiz bilgiler, yazılı kaynaklara göre yetersiz ve çelişkili olsa da Krallığın sonlarına doğru, Suriye'den çekilip Anadolu'da tutundukları anlaşılmaktadır.

MÖ. 14. yy.'daki Eski Krallık ve İmparatorluk Dönemi'nin geçişi, yani tarihleri kesin belirlenemeyen hükümdarlarının çoğunlukla sadece isim olarak bilindiği, bazı araştırmacılara göre Orta Krallık olarak adlandırılan dönemde, Hitit coğrafyasında birçok değişiklik gözlemlenmiştir (Archi, 2003). Bu değişikliklere göre, Hattuşa'nın kuzeyindeki dağlık bölgelerde hakimiyet sağlanamamıştı; adını ilk kez 1600'lerde duymaya başladığımız kuzeyden gelen Kaşkalar, isyan ve akınlarla sürekli başkent Hattuşa'yı tehdit etmekteydi; Mısır, Fırat'ın kuzeyine kadar ilerlemiş Mitanni, Akdeniz'e kadar genişlemiş ve Anadolu'da Hurrilerin etkisi artmıştır.

İmparatorluk Dönemi yaklaşık olarak I. Tuthaliya (yakl. MÖ. 1400) ile başlar. Tuthaliya, Kizzuwatna'nın hakim olduğu Hurri Devleti'nin prenseslerinden biriyle evlenmiş ve Hurri etkileri giderek artmıştır. Hatta Hattuşa'da birçok Hurrice yazıt ele geçirilmiştir. Orta Anadolu'da sınırlı kalan ve Suriye'deki topraklarını kaybeden Hititler, I. Tuthaliya'nın tahta geçmesiyle askeri başarılarını devam ettirmiştir. I. Tuthaliya döneminde, batıda Arzawa Krallığı'nın yenilmesinin de dahil olduğu başarılar elde edilmiş, kuzeyde Kaşkalar bir bir kez daha püskürtülmüştür. Doğuda Mitanni ve Hurri tehlikesi devam etmekteydi (Wilhelm, 1989). Mitanni Ülkesi'ne dahil olan Halep ise tekrar Hitit topraklarına katılmıştır (Beckman, 1999: 17-26) (Şekil 3).

Şekil 3: Hitit devleti ve komşuları genel görünüm.

Kaynak: Arkeoatlas, 297.

Tuthaliya'nın evlatlığı ve varisi olan I. Arnuwanda (MÖ. ?-1360), I. Tuthaliya ile beraber bazı seferlere çıkmış olmakla beraber kendi hükümdarlığı zamanında İmparatorluk tekrar parçalanmaya başlamıştır. I. Arnuwanda döneminde, hiyerarşik bir yapıya sahip olmadığı görülen bağımsız gruplar halindeki Kaşkaların akınları devam etmiştir. Arnuwanda'nın varisi olan oğlu II. Tutahliya döneminde Kaşka sorununa ek olarak, Kizzuwatna'nın Mitanni Devletine katılması sorunu baş göstermiştir. II. Tuthaliya döneminde, varlığı tartışılabilir olsa kısa süreli olarak tahta geçmiş olabileceği düşünülen, hemen hemen aynı dönemlere tekabül eden bir de II. Hattuşili'den bahsedilir (Van Den Hout, 2013: 29).

Hitit Ülkesi'nin, batıdan Arzawa Krallığı'nın güneydoğuya kadar ilerlemesi, kuzeyden Kaşka halklarının tehditi ve doğudan gelen saldırılarla iyice zayıfladığı dönemde, I. Şuppiluliuma'nın (MÖ. 1344-1322) tahta geçmesiyle imparatorluk toparlanmıştır. I. Şuppiluliuma, II. Tuthaliya'nın ilk varisi değildi. III. Tuthaliya olarak bilinen ve hükümdarlığı kısa süren, destekçilerinin sürgüne gönderildiği ve olasılıkla I. Şuppiluliuma tarafından öldürülen bir kralın varlığı bilinmektedir (Van Den Hout, 2013: 30). Şuppiluliuma itibariyle kralların hükümdarlıkları ayrıntılı olarak belgelenmiştir (Bryce, 2005). I. Şuppiluliuma'nın Suriye Seferi ve Mitanni Krallığı'nın yıkılışıyla Hititler genişlemiştir (Wilhelm, 2012). Şuppiluliuma tahta geçtiğinde ilk olarak Arzawa'yı batıya, Kaşkaları da tekrar karadenize püskürtmüştür. Şuppiluliuma topraklarına bağladığı Karkamış ve Halep'in yönetimine oğullarını getirmiştir. Çok

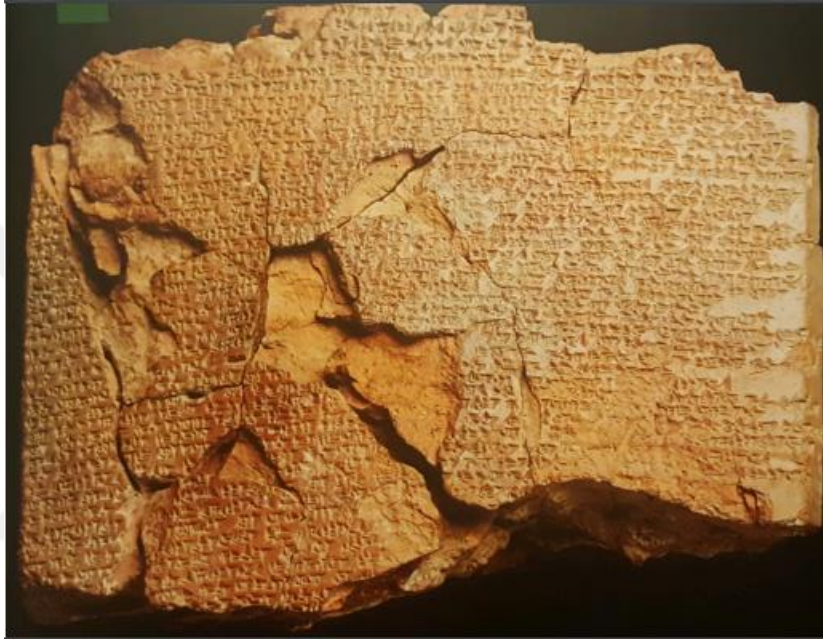
sayıda yapılan siyasi evlilik yine bu kral dönemine tekabül etmektedir. Şuppiluliuma'nın Suriye'de yürüttüğü seferleri, Mısır'la çatışma haline girmelerine neden olmuştur. Şuppiluliuma oğullarından birini Tutankamon'un dul eşinin talebi üzerine onunla evlendirmek için, Mısır'a göndermiş ancak oğlu Mısır'a ulaştığında öldürülmüştür. Bu olay sonrası II. Arnuwanda'yı (MÖ. 1322-1321) Mısır'a intikam seferi için göndermiş ve sefer dönüşü, tutsak olarak getirilen mısırlılar yıllarca etkisi devam edecek salgın hastalığa sebep olmuşlardır. Veba imparatorluğun etnik yapısını da değiştirmiş, Luwi dili konuşulmaya başlanmış, Hititçe idari dil olarak kalmaya devam etmiştir (Van Den Hout, 2006; 234-237). II. Arnuwanda ve Şuppiluliuma'da dahil birçok Hitit yöneticisi salgın hastalık nedeniyle kısa sürede ölmüşlerdir.

Daha sonra tahta geçen II. Murşili (MÖ. 1321-1295) Batı Anadolu'da büyük ölçüde Hatti etkisini artırmış, Suriye üzerinde ve kuzeydeki Kaşkalar karşısında başarılar elde etmeyi başarmıştır. Murşili yazılı veri bırakma konusunda en iyi krallardan biridir ve tahta çıktığında vebanın devam etmesinin de dahil olduğu birçok sorunla karşı karşıya gelmiştir. Murşili genç yaşta tahta geçmiş ve düşmanlar bunu fırsat bilip isyan ve akınlara başlamıştır. İlk olarak kuzeyde Kaşkaları püskürtmüş ve ardından üçüncü bölümde bahsedeceğimiz üzere, çevre ülkeleri kışkırtmaya başlayan Arzawa üzerine sefer başlatmış, Arzawa ve Millawanda'yı yenmiştir. Arzawa Seferi sonrası, Mira-Kuwaliya Ülkesi, Seha Nehri Ülkesi ve Hapalla ile vasallık antlaşmaları yapmıştır. Ardından Assurluların Karkamış'ı tehditine ve Kafkaslardaki tehditlere son vermiştir.

II. Murşili'nin varisi olarak II. Muwattali (MÖ. 1295-1272) tahta geçmiştir. Wiluşa kralı Alakşandu, Arzawa'da çıkan bir isyan sebebiyle II. Murşili'yi ülkesine çağırır ve iki kral arasında üçüncü bölümde ayrıntılarıyla incelenecek olan Alakşandu Antlaşması yapılır. II. Murşili hükümdarlığı döneminde, Suriye'deki otoritesini kaybeden Mısır, birtakım girişimlerde bulunmaya başlamıştı. Kadeş civarlarındaki topraklar Hititlerden alınmış ve bunun sonucunda gerçekleşen Hitit ile Mısır arasındaki savaş Mısır kazanmıştı. Bu zaferden güç alan II. Ramses ve II. Muwattali arasında Kadeş savaşı yapılmıştır. Savaş sonrası tarihin bilinen ilk yazılı barış antlaşması olarak Kadeş Antlaşması imzalanmıştır (Şekil 4). Savaş sırasında Hitit ordusuna Kaşkaların da destek verdiği bilinmekle beraber savaşın kazananı olmadığı bilinmektedir. Fakat savaş sonrasında Amurru ve Kadeş krallıkları tekrar Hititlere geçmiştir (Van Den Hout, 2013:

30). II. Ramses'in savaştan kendisinin galip geldiği ayrıntılı bir metin tasviri bulunmakla beraber Hitit Suriye'deki gücünü sarsmamıştır. II. Muwattali başkenti Hattuşa'dan, Aşağı ülkeye, Konya'nın güneydoğusunda Çukurova'nın kuzeybatısında olduğu bilinen Tarhuntassa'ya taşımıştır. Tahuntassa'nın günümüzdeki yeri tespit edilememiştir. Başkenti taşınmasının sebebi kesin olarak bilinmemekte fakat bir takım öneriler yapılmıştır. Bunlardan bazıları, dini gerekçeler olabileceği (Singer, 2006), daha güneye konumlanmanın stratejik olabileceği, Kaşkaların bitmek bilmeyen akınlarıdır.

Şekil 4: Kadeş Barış Antlaşması.

Kaynak: Aktüel Arkeoloji Dergisi, Boğazköy Kazısı Arşivi.

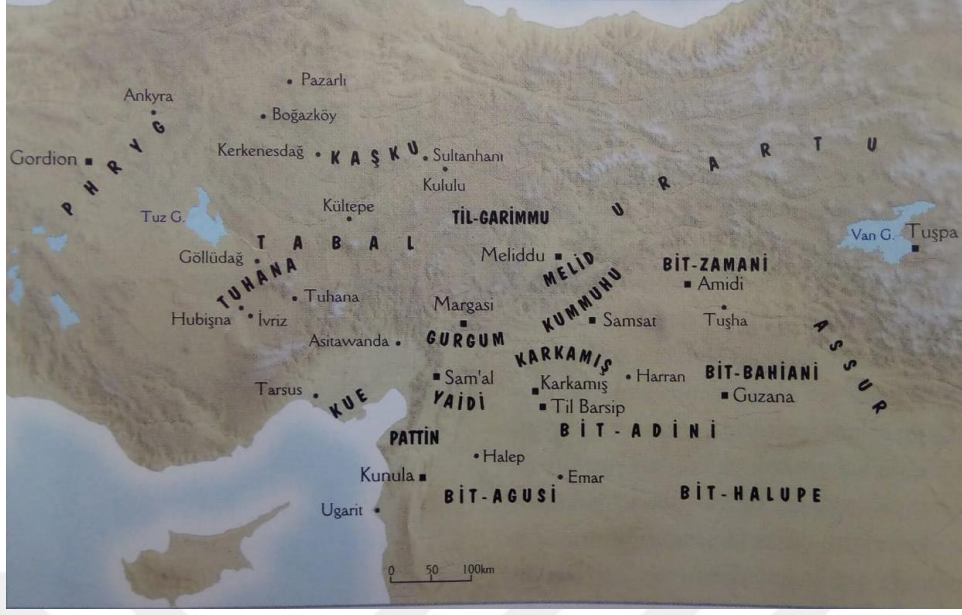
Muvattali oğlu Urhiteşup'u (MÖ. 1272-1267) varisi olarak yetiştirmiş ve Urhiteşup, Kadeş Savaşı'ndan kısa süre sonra ölen babasının yerine III. Muşşili adıyla tahta çıkmıştır. Urhiteşup'un ilk işi başkenti tekrar Hattuşa'ya taşımak olmuştur. Ancak diğer kardeşi Kuruntiya'yı yetiştiren amcası Hattuşili tarafından beceriksizliği gerekçesiyle yaklaşık 7 yıl sonra bir darbeyle tahttan indirilmiş ve Suriye'ye sürgüne gönderilmiştir. Urhiteşup'u tahttan indirdikten sonra, III. Hattuşili (MÖ. 1267-1237) olarak tahta çıkmıştır. Ardından Kuruntiya'yı da Tarhuntassa'ya vali olarak atamıştır. III. Hattuşili'ye ait, tahta çıkışını meşrulaştırmak için yazılmış birkaç yazılı belge bulunmaktadır (Van Den Hout, 1997). Hattuşili Assur baskıları sonrası, Mısır'la barış

imzalamış (Beckmann, 1999: 96-100) ve hatta kızlarından biri II. Ramses'in kraliçesi olmuştur.

III. Hattuşili'nin ölümünden sonra Tuthaliya (MÖ.1237-1209) tahta geçmiştir. Kuruntiya'ya karşı tutumu babası gibi olmuş Mısır ile olan ilişkilerde de aynı çizgiyi sürdürmüştür. Asur'la ilişkiler sıkıntılı gidiyor olsa da Asur'un iç karışıklıkları nedeniyle bozulan ilişkiler savaşa dönüşmeden son bulmuştur. Yakın bir tarihte Hitit kontrolünden çıkan Alaşiya'yı tekrar imparatorluğa bağlamıştır (Güterbock, 1967). Yalbur'ta diktirdiği hiyeroglifli yazıtta göre Lukka'ya da sefere çıkmıştır (Hawkins, 1995). Dine önem vermiş, dini mimarinin üzerinde durmuş ve hukuk alanında da düzenlemeler yapmıştır. Kralın nasıl öldüğü bilinmemektedir (Dinçol, 1982; 52).

IV. Tuthaliya'dan sonra tahta geçen oğlu III. Arnuvanda (MÖ. 1209-1207) tahta uzun kalmamış ve geriye bir belge bırakmamıştır. III. Arnuvanda'nın ardından, adı Hititlerin çöküşüyle anılan, kardeşi II. Şuppiluliuma (MÖ. 1207) tahta geçmiştir. Şuppiluliuma'ya tarihlenen birkaç yazılı kaynak, aslında çokta çöküş izlenimi vermemektedir. Tahta çıkışında bir takım sorunlar yaşansa da, görevlerinde yine de başarılı olduğu söylenebilmektedir.

Görkemli Hitit İmparatorluğu'nun çöküş nedenleri hala karanlıkta kalmaya devam etmektedir (Schachner, 2011: 109-114). Kesin olmamakla beraber imparatorluğun çöküşü için, Deniz Kavimleri göçü, Deniz Kavimler'nin uzantısı olarak Doğu Akdeniz ve Mısır'dan gelen tahılların engellenmesi sonrası yaşanan kıtlık, iç ve dış sebeplerle merkezi otoritenin kendi içinde zayıflayıp çökmesi genel kanılar arasında bulunmaktadır. Kızılırmak Havzası ve çevresinde yerleşimin yangınla son bulduğu görülmekte ve bununla beraber, batıda yeni bir takım değişiklikler ile Doğu Anadolu'da yer alan yerleşimler büyük kesintiler olmadan varlıklarını devam ettirmişlerdir. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışının ardından ilk olarak Konya Ovası civarı ve Karkamış'ta kurulan Yeni Hitit Devletleri görülmeye başlanmıştır (Bryce, 2012) (Şekil 5).

Şekil 5: Geç Hitit Devletleri.

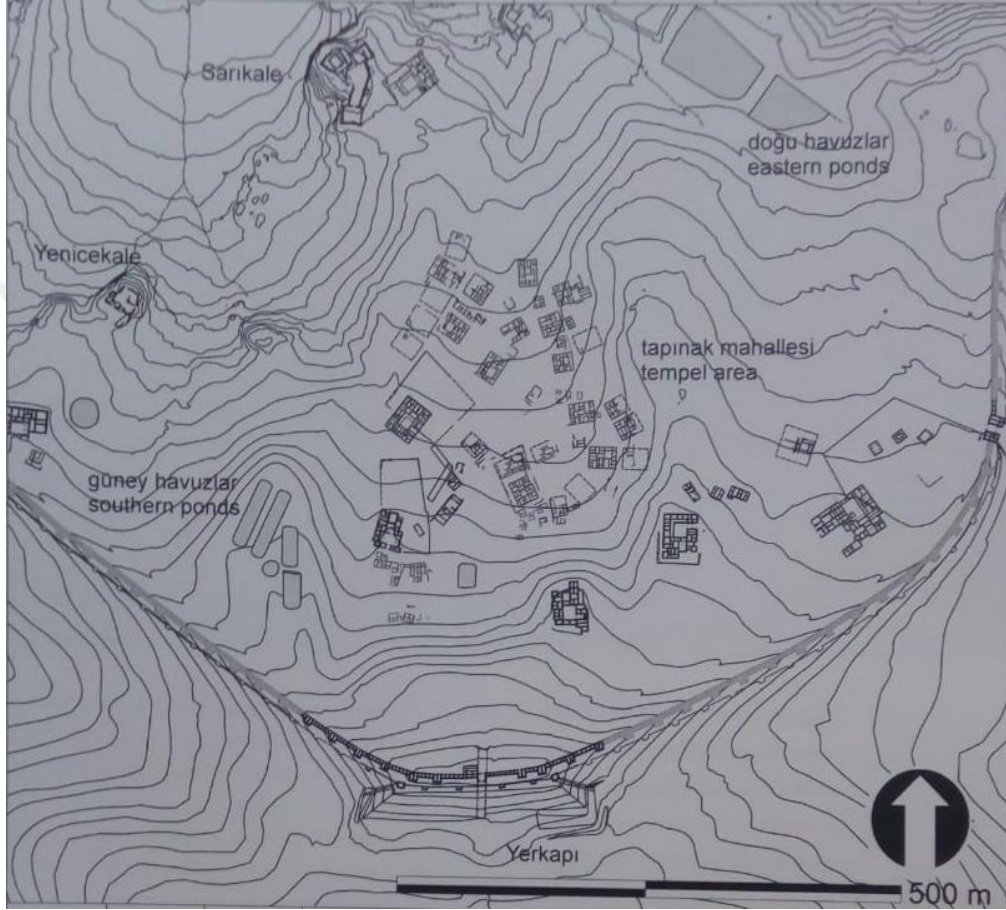
Kaynak: Arkeoatlas, 372.

Hitit kronolojisi için, kralların hüküm süreleri ve tahta çıkış-iniş tarihlerinin netlik kazanmayıp hala tartışmalı olması ve gerçekleşen ay tutulmasının hesaplanmasındaki sapmalar sebebiyle, iki farklı görüş söz konusudur. Orta ve kısa kronoloji olarak ayrılan bu iki öneri içerisinde kısa kronoloji daha çok kabul görmektedir ve tez kapsamında yaklaşık tarihler genel olarak kısa kronolojiye göre verilmiştir. Bununla beraber Tablo 1’de her iki kronolojik öneriye göre krallar tarihsel olarak sıralanmıştır.

ORTA KRONOLOJİ		KISA KRONOLOJİ	
KRAL	YAKL. TARİH (MÖ.)	YAKL. TARİH (MÖ.)	KRAL
I. Hattuşili	1650-1620	1250-1620	I. Hattuşili
I. Muşşili	1620-1590	1620-1590	I. Muşşili
I. Hantili	1590-?	1590-1560	I. Hantili
I. Zidanta	?	1560-?	I. Zidanta
Ammuna	?	?	Ammuna
I. Huzziya	?-1525	?-1525	I. Huzziya
Telipinu	1525-1500	1525-1500	Telipinu
Tahurwaili	1500-?	1500-?	Alluwamna
Alluwamna	?		Tahurwaili (?)
II. Hantili	?	?	II. Hantili
II. Zidanta	?	?	II. Zidanta
II. Huzziya	?	?	II. Huzziya
I. Muwattali	?-1450	?-1400	I. Muwattali
I./II. Tuthaliya	1450-1420	1400-?	I./II. Tuthaliya
I. Arnuwanda	1420-1400	?-1360	I. Arnuwanda / II. Hattuşili (?)
II./III. Tuthaliya	1400-1380	1360-1344	III. Tuthaliya
I. Şuppiluliuma	1380-1345	1344-1322	I. Şuppiluliuma
II. Arnuwanda	1345-1343	1322-1321	II. Arnuwanda
II. Muşşili	1343-1310	1321-1295	II. Muşşili
II. Muwattali	1310-1282	1295-1272	II. Muwattali
III. Muşşili	1282-1275	1272-1267	III. Muşşili / Urhiteşup
III. Hattuşili	1275-1250	1267-1237	III. Hattuşili
IV. Tuthaliya	1250-1220	1237-1209	IV. Tuthaliya
Kurunta	1220-1215	1228-1227	Kurunta (?)
III. Arnuwanda	1215-1210	1209-1207	III. Arnuwanda
II. Şuppiluliuma	1210-1200	1207-?	II. Şuppiluliuma

Kaynak: Orta Kronoloji (Dinçol, 2006), Kısa Kronoloji (Bryce, 1998).

Hitit Ülkesi, aşağı şehir ve yukarı şehir olmak üzere ikiye ayrılmıştır ve başkent Hattuşa yukarı şehirde yer almaktadır (Şekil 6). Genel olarak, Eski Krallık dönemi ve İmparatorluk dönemi olarak iki farklı evrede incelenmekle beraber iki dönem arasındaki hızlı kral değişimlerinin olduğu dönemin bazı uzmanlarca Orta Krallık olarak adlandırılabilirdiğinden bahsetmiştik.

Şekil 6: Yukarı Şehrin Genel Planı.

Kaynak: Schachner, 2013: 159.

Eski Krallık Dönemi'nde, başta bir kral bulunmaktaydı ancak yönetimle ilgili bütün yetki soylu kesimi oluşturan belli sayıdaki aile ya da klanın elindeydi. "Büyük Aile", bu ailelerin içine en önemlisiydi ve sarayın çeşitli bölümlerini yönetmekle görevliydi. Soylu kesimin diğer üyeleri, saray bölümlerindeki yöneticilik görevlerine ek olarak savaşçılık özelliğine de sahipti (Macqueen, 2001: 84). Aynı zamanda soylular, kralın yargısına bağlı değillerdi. Bilakis tartışılacak konular, soylulardan oluşan ve "Pankuş" ismi verilen kurulda yani mecliste tartışılıp konuşulur ve karara bağlanırdı.

Telipinu uzun süren taht kavgaları sonrasında tahta çıktıktan sonra yaptığı düzenlemelerde, tahta çıkan krallar kesin bir dille uyarılmakta ve soylulardan hiçbirini öldüremeyeceği belirtilerek, taht tartışmalarında kararın Pankuş tarafından alınacağı ve tekrar huzursuzluk çıkaracak olan herhangi bir kralın öldürüleceğini bildirilmektedir (Akurgal, 2005: 117). Bu dönemde krallar "Büyük Kral, Tabarna" ünvanını kullanmışlardır. "Büyük Kral" ünvanı diploması diline aittir ve daha küçük ülkelerin krallarına egemen olan Hitit kralının o tarihlerin güçlü devletlerinden biri olduğunu göstermektedir. Hitit Kraliçesi, soylular ve kral dışında yönetimde söz sahibi olan diğer bir unsurdur. Hititlerin kraliçeleri ise "Tavananna" ünvanını kullanıyorlardı fakat eğer kralın annesi yaşıyorsa bu ünvanı kullanamayıp sadece "kralın eşi" tabiriyle yetinmekteydiler (Gurney, 2001: 61-62). Aynı zamanda devletin baş rahibesi görevine sahip olan kraliçeler bu şekilde kendi konumlarını korumuş ve sağlamlaştırmıştır. Hitit Krallığı'nın kuruluşu öncesinde ortadan kalktığı düşünülen kardeş evlilikleri düzeninin de kraliçelere güç verdiği düşünülebilse de kardeş evliliklerine dair ciddi kanıtlar bulunmamaktadır. Kraliçelerle ilgili tüm bunlara ek olarak, Eski Hitit döneminde "tavananna"ların kral eşi olmadığı görüşü öne sürülmüş olmasına rağmen yine bu görüşü de destekleyecek herhangi bir yazılı veri bulunmamakta ve kanıtlar aksini göstermektedir (Macqueen, 2001: 84).

Hititlerde mülk sahibi olmak, vergi ve yapılan hizmetlere bağlıydı. Arazi sınıflarından biri, belgesini kral tarafından verilen "derebeyi uyruğu" idi ve bir derebeyi uyruğu ortadan kalktığında tımar saraya iade edilirdi. Diğerleri ise belgesini yerel otoriteden alan "silahlı adam"ların yani askerlerin arazileriydi. Askerlerin arazisi, öldükleri takdirde kralın emrindeki sivil bir esire verilirdi. Bir de kraliyet ve tapınak arazileri bulunmaktaydı. En geniş toprak alanı bunlara ait olmakla beraber tapınaklar, arazilerini kiralayabiliyordu (Gurney, 2001: 88).

MÖ. 2. binyıl itibariyle gittikçe topraklarını büyütüp genişleten Hititler, topraklarını koruyabilmek ve krallıklarının birliğini ayakta tutabilmek için düzenli ordular kurmuşlardır. Düzenli orduyu, kralın özel muhafızları, piyade birlikleri, arabalı savaşçılar ve paralı askerler oluşturmaktaydı. Askerler öncelikle, tanrıya, krala ve ülkeye ihanet etmeyeceğine dair yemin eder ve ancak bunun ardından orduya dahil edilirdi. Hitit ordusunun büyük bir kısmını arabalı savaşçılar oluşturmaktaydı ve onlar sayesinde düzenli orduya sahip olan birçok düşmanı yenmişlerdir. Bu başarılarından biri

olarak Kadeş Savaşı'nda, Hitit ordusunun sadece arabalı askerlerle zafer kazanması, ordunun asıl gücünü oluşturan yaya askerlerin ise savaşa hiç katılmamış olması gösterilebilir. (Alparslan, 2006: 82). Bu nedenle Hititler, atların yetiştirilmesine ve bakımına çok önem vermişlerdir. Tüm bunlara ek olarak Hitit kaynaklarında az da olsa deniz savaşlarından bahsedildiği görülmekte ve devletin bir donanmaya sahip olduğu düşüncesine neden olmaktadır. II. Şuppiluliuma döneminde Alaşya için, Kıbrıs açıklarında deniz savaşına girdiklerini anlatan, bir de yazılı belge bulunmaktadır (Sevin, 2003: 151). Kaynaklar Hititler'in özel savaş gemilerine sahip olmadığını da göstermekle beraber, Hattuşa'da bulunan bir çiviyazılı belgeye göre, Alaşya gemileri Hitit donanmasına karşı birçok kez savaşmış fakat Hitit donanması tarafından batırılmıştı (Alparslan, 2006: 83).

Kendilerini bin tanrılı halk olarak tanımlayan Hititler, kendi kültür ve tanrıları dışında tanıştıkları halkların kendilerine uygun olan kültür, tanrı ve inançlarını da almışlardır. Bu sebeple de geniş bir panteon'a (tanrılar birliği) sahip olan Hititler birçok ay, güneş, fırtına, gökyüzü gibi doğa unsurunu tanrısallaştırmışlardır (Doğan Alparslan, 2011: 270). Hititler'in baş tanrısı Fırtına Tanrısı olarak bildiğimiz Teşup'tur (şekil 6). Baş tanrı Teşup simgesel olarak, dağların yüksek tepelerinde, boğaların çektiği ilkel bir arabayı sürerken betimlenmekle beraber boğa, tanrının kutsal hayvanıdır. Teşup'un kült sembolü olarak bir sunak üzerinde tek başına durduğu düşünülmektedir (Gurney, 2001: 116). Baş tanrının arabasını çeken kutsal boğalarının isimleri, Hurri dilinden gelmekte olup Hurri ve Şerri olarak bilinmekte, gece ve gündüzü simgelemektedir. Hitit panteonunun baş tanrıçası ise yine Hurri kökenli Güneş Tanrıçası yani Hepat'tır. Güneş Tanrıçası'nın kutsal hayvanı ise aslandı ve Yazılıkaya' da aslan üzerinde betimlenmiş bir kabartması bulunmaktadır (Şekil 7). Baş tanrı ve tanrıçanın dışında Hitit panteonunda ay tanrısı Arma, başka bir güneş tanrısı olan İştanu, hem aşk hem savaş tanrıçası olarak bilinen İştar ve İştar'ın yardımcıları olduğunu bildiğimiz, Ninatta ile Kulitta gibi pek çok tanrı olduğu bilinmektedir (Akurgal, 2003: 105).

Şekil 7: Ortada solda Teşup, sağda ona dönük Hepat.

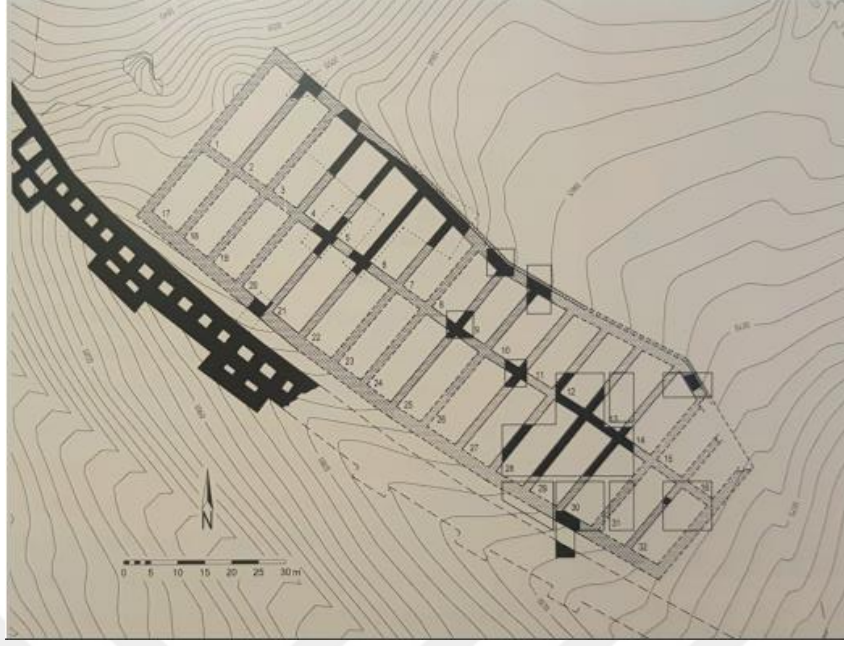
Kaynak: Martino, 2013: 413.

Hititlerde ölü gömme geleneklerine baktığımızda ise, yoğunlukla kremasyon karşımıza çıkmaktadır. Krallarda dahil olmak üzere halkın büyük çoğunluğu yakılıp, çanak çömleklere içerisine koyularak gömülmüşlerdir. Çok nadir örneklerde de olsa inhumasyon, (toprağa direkt gömü) görülmektedir. Öteki dünya inançlarının uzantısı olarak, çanak çömlekler, takılar, günlük kullanım ve özel ihtiyaçlarla ilgili hediyelerle beraber, at, köpek gibi hayvanlar mezar hediyesi olarak görülmektedir (Schachner, 2011: 293-296). Hititlerin inancına göre sıradan halk öldükten sonra sefil bir yaşantıya devam ederken, krallar öldükten sonra tanrı olurlardı (Schwemer, 2013: 445).

Yapılan kazı araştırmaları sonucunda Hitit Dönemi'ne ait, askeri, sivil ve dinsel yapılara ait mimari öğeler ortaya çıkarılmıştır. Askeri mimariye baktığımızda ilk olarak karşımıza sur yapıları çıkmaktadır. Alişar, Eski Yapar, Alacahöyük gibi merkezlerde, kiklopik tarzda yapılmış, kalker taşı kullanılmış, sandık duvar tekniğinde yapılmış sur duvarlarına rastlamaktayız. Kerpiç duvarlar subasman üzerine yapılmaktaydı (Seeher, 2007). Sur duvarları potern adı verilen üstü toprakla örtülmüş bindirme tünellerin üzerine inşa edilmekteydi (Şekil 8). Hititlerin sur duvarları, Alişar'da gördüğümüz gibi

testere dişi biçimli çıkıntılı ya da Hattuşa' da gördüğümüz gibi dış yöne taşan dikdörtgen kulelerle donatılmıştır. Şehirlere girişi sağlayan anıtsal kapılar yapılmaktaydı ve bunların iki yanında, dikdörtgen biçimli sağlam kuleler yer almaktaydı (Darga, 1992: 27). Aynı zamanda bu kapılarda aslan, sfenks, tanrı gibi betimlemeler bulunmaktaydı (Şekil 9). Konut yapılarının ise genellikle düzensiz, çeşitli biçim ve boyutlarda inşa edildiği görölmektedir. Tipik düzende, bir ana oda ya da avlu ve buna bitişik olarak yapılmış bir dizi daha küçük oda bulunmaktadır. Yerel halkın oturduğu evler genellikle yol ve geçitlere set oluşturacak şekilde inşa edilmiştir. Saygın kişiler ise müstakil evlerde yaşamaktaydı. Standart yapı malzemesi ve biçimi olarak taş temel üzerine kerpiç kullanılmıştır. Taşın yoğun bulunduğu yerleşimlerde, duvarların alt kısımlarında ya da kerpiç duvarların cephe kaplamalarında da taş kullanılmaktaydı. Çok nadir örneklerde tamamen taş kullanıldığı da görölmektedir. Saz ve çamur karışımı kıyı kesimlerde yaygın olmakla beraber, bu karışım yapının yatay ve dikey olarak yerleştirilen ahşap direk ve çatıların güçlendirilmesi için tipik bir özellikti (Macqueen, 2001: 87). Hititler için tanrıları çok önemliydi ve insanlar gibi ihtiyaçları olduğunu düşündükleri için tanrıları için de evler inşa etmekteydiler (Şekil 10). Bazı eğitim işlerinin de yürütüldüğu, çok fazla hizmetkarın bulunduğu tapınak evlerinde bayramlar da kutlanmaktaydı. Toprak sahiplerinden birinin de tapınaklar olduğunu belirttiğimiz gibi, bu tarım topraklarından elde edilen mahsul de tapınak depolarında saklanmaktaydı (Seeher, 2013: 315-328).

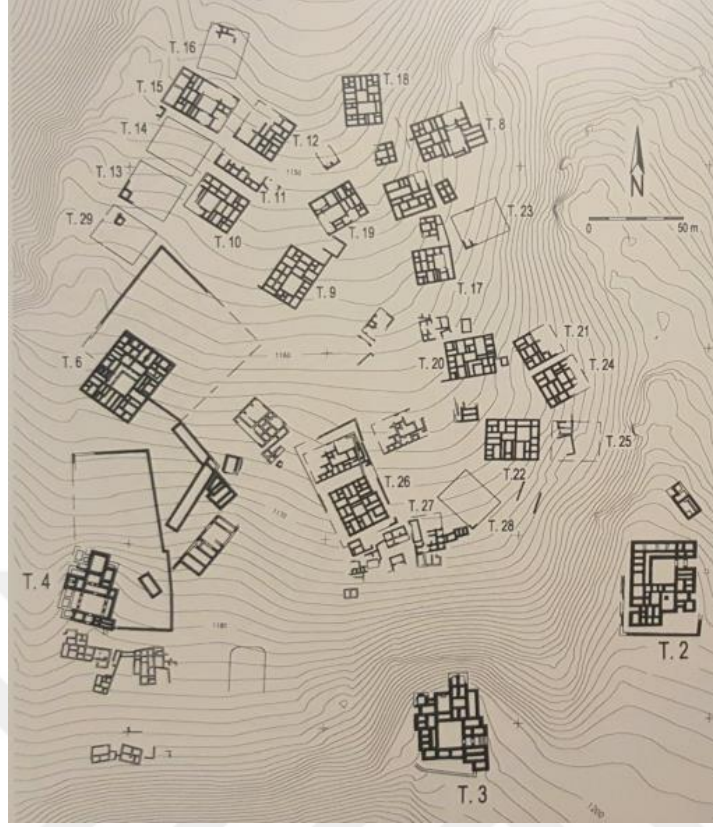
Şekil 8: Hattuşa Yerkapı'daki Potern.

Kaynak: Seeher, 2013: 333.

Şekil 9: Yukarı Şehrin batısındaki Arslanlı Kapı.

Kaynak: Schachner, 2013: 162.

Şekil 10: Hattuşa - Yukarı Şehir tapınak mahallesi.

Kaynak: Seeher, 2013: 324.

Hititlerin çanak çömlek yapımında oldukça gelişmiş oldukları görülmektedir. Büyük fırınlara sahip Hattuşa'da seri üretim yapıldığı bilinmektedir. Çanak çömlek buluntular genellikle çark yapımı, tek renkli, et kırmızısı ya da açık kahverengi ve parlak perdahlıdır (Darga, 1992: 46). Hitit çanak çömleğinin en iyi ve çeşitli formları Boğazköy kazılarında ele geçmiştir. Tipik kap formlarını günlük ihtiyacı karşılayan yiyecek hazırlamada, pişirmede ve depolamada kullanılan çanak çömlekler ile dini törenlerde kullanılan kült çanak çömlekleri (Şekil 11) olarak ikiye ayırmak mümkündür. Kült kapları genel olarak, ince cidarlı, çok iyi ve parlak açkılı yüzey işlemine sahip ve bazı örnekleri üç ayaklı olan çanak çömleklerden oluşmaktaydı. Günlük kullanılan kaplar ise genellikle, kalın cidarlı, az açkılı ya da açkısız yüzey işlemine sahip, gaga ağızlı testiler, testicikler, yayvan ve düz tabaklardan oluşmaktaydı (Schroop, 2013: 359-362)

Şekil 11: Hüseyinde Kült Seramikleri

Kaynak: Yıldırım, 2013: 230.

İKİNCİ BÖLÜM

İÇ KUZEYBATI ANADOLU; COĞRAFYA VE KRONOLOJİ

2.1. İç Kuzeybatı Anadolu'nun Coğrafyası

İç Kuzeybatı Anadolu bölgesi en genel hatlarıyla, İç Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatısında olan bugünkü Afyon'un kuzeyi, Eskişehir'in güney ve batısı ile Kütahya'nın doğusunu içine alan bölge olarak tanımlanabilir. Bölgenin topografyası bu sınırlamada etkenlerdendir. İç Kuzeybatı Anadolu Bölgesi, dağlar arasına uzanan vadileri ile İç Anadolu Bölgesi ve Ege Bölgesi arasında oldukça önemli bir geçiş bölgesidir. Bölge, İç Anadolu Bölgesi'nin batıya açılan kapısı konumunda olarak değerlendirilebilecek, doğu ile batıyı birleştiren ana yolların birleşme noktasıdır ve bu nedenle de ilk yerleşim gördüğü dönem itibariyle stratejik bir öneme sahip olmuştur.

İç Kuzeybatı Anadolu bölgesinin en yüksek yeri, güneydeki Murat Dağı'dır. Kuzeyde Boz Dağ ve Sündiken Dağları, doğuda Sivrihisar Dağları, güneyde Emirdağ, Saphane Dağı, batıda ise Türkmen dağı ve Domaniç Dağı görülmektedir. Türkmen Dağı tam olarak İç Kuzeybatı Anadolu'nun merkezi olarak nitelendirilebilir. Bölge içinde önemli ovalar Eskişehir Ovası, Yukarı Sakarya Ovası, Porsuk Ovası, Kütahya Ovası ve Yoncalı Ovası olmakla beraber bölgede iki plato yer almaktadır. Kütahya Ovası ile Eskişehir Ovası arasında bulunan plato Sabuncupınar Platosu ve Yazılıkaya Platosu'dur.

İç Kuzeybatı Anadolu bölgesi için, büyüklü küçüklü olmak üzere akarsular açısından zengin olduğu görülmektedir. Sakarya Nehri'nin başlıca kolları Seydi Çayı ve Porsuk Çayı, ayrıca Ahır Dağı'ndan doğan ve Eber Gölü'ne dökülen Akar Çay ile Murat Dağı'ndan doğan ve birçok küçük akarsu ile birleşerek Marmara Denizi'ne dökülen Koca Su bu bölgede yer almaktadır.

Batı Karadeniz Bölgesi ve çevresinin en büyük akarsuyu olan Sakarya Nehri Eskişehir-Çifteler'den doğmaktadır. Kuzeyde en önemli kolu ve bölgenin ikinci büyük akarsuyu olan Porsuk Çayı ile birleşmektedir. Eskişehir il sınırları içinde dar ve derin boğazlardan akan Sakarya Nehri, Bilecik'e oradan da en son Sakarya sınırları

içerisindeki Karasu ilçesinden Karadeniz'e dökülmektedir. Murat Dağı'ndan doğarak Sakarya Nehri ile birleşerek, bölgedeki ikinci önemli akarsuyunu oluşturan Porsuk Çayı, hem Dorylaion hem de Midaion kentlerinin yanından geçip Ankara'ya doğru devam etmektedir (Ramsay, 1961: 498). Sakarya Nehri oluşturduğu sınırla, izlediği güzergah için doğal bir yol oluşturmuştur. Bölgenin üçüncü önemli akarsuyu Parthenius (Seydi, Seyit Su) Çayı'dır. Çeşitli derelerle birleşerek ilerleyen Seydi Çayı'nın izlediği rota dağlık alanlarda olduğunu göstermektedir. Önce Yapıldak Köyü'nün güneyinde akan Kıyır Deresi ve ardından doğudaki Saphane Dağı'ndan gelen Karanlık Dere ile birleştikten sonra "Seydi Çayı" adını alır. Kümbet Vadisi boyunca ilerleyip Kümbet Köyü yakınlarında Değirmen Dere ile birleşir. Ardından kuzeye devam edip, bölgenin klasik merkezlerinden Nacolea'ya ulaşır ve buradan da Çifteler yakınlarından Aşağı Sakarya Ovası'na gider. Bu güzergah üzerinde bir çok dere ile birleşir ve Sakarya Nehri'ni oluşturan önemli kollardan biri olur. Bölgenin önemli akarsularından bir diğeri de, İnönü yönünden Eskişehir'e doğru akan ve kentin güneydoğusundan geçip, doğusunda Tembris Çayı ile birleşen Sarı Su Çayı'dır. Türkmen Dağı'ndan, Bursa'nın Orhaneli ilçesi doğru ilerleyen Orhaneli Çayı, birçok dere ile birleşir. Türkmen Dağı'ndan doğan Çavdarhisar Suyu, Çavdarhisar'ın içinden geçen bölge için önemli bir diğer akarsudur (İznic, 2006).

2.2. İç Kuzeybatı Anadolu'nun Kronolojisi

Protohistorik dönemler için, bölgeler arası ortak bir kronoloji belirlemek ve ortak terminoloji kullanmak günümüz için önemli bir sorunsaldır. Coğrafi özelliklerinden bir önceki bölümde bahsetmiş olduğumuz İç Kuzeybatı Anadolu, uzantılı tepeleriyle beraber merkezinde Türkmen Dağı'nın bulunduğu, kabaca Eskişehir-Seyitgazi, Afyon-Köhnüş Vadisi, Kütahya'nın doğusu ile sınırlandırılabilir bölümdür. Kabaca bölgenin kronolojik olarak tarihine bakacak olursak Paleolitik Dönemden Klasik Dönemlere kadar uzanmakla beraber tez kapsamında İç Kuzeybatı Anadolu'nun Geç Tunç Çağı'na kadar varlığı incelenmiştir.

Eskişehir bölgesinde Paleolitik Dönem yeterince araştırılmamıştır. E. Chaput Yukarı Porsuk Vadisi'nde Paleolitik Dönem'e ait olabileceğini düşündüğü çakmak taşından yapılmış, iki yüzlü el baltasından bahsetmektedir (Chaput, 1941). Prof. Dr.

Turan Efe Eskişehir ve çevresinde yapmış olduğu yüzey araştırmaları kapsamında paleolitik merkezlerin varlığını tespit etmiştir ancak kapsamlı kazılar henüz yapılamamıştır. Tavşanlı-Beyköy yakınlarında Alt Paleolitik'e ve Domaniç yakınlarındaki Kocahöyük'ün batısında bulunan tarlalarda Alt/Orta Paleolitik'e tarihlendirilen buluntular ele geçirilmiştir (Efe, 1990b: Res. 4) (şekil 12).

şekil 12: Kocahöyük'ün batı tarlaları, Alt/Orta Paleolitik Dönem buluntuları.

İç Kuzeybatı Anadolu için Neolitik Dönem'e ait bilgileri, Turan Efe'nin Eskişehir Kütahya Bilecik illeri için yapmış olduğu yüzey araştırmalarından edinmekteyiz. Bu kapsamda Demircihöyük ve Keçiçayırı yerleşmelerini incelemek yerinde olacaktır. Demircihöyük, Eskişehir-Çukurhisar'ın batısında, Söğüt yol ayrımında bulunmaktadır. Korfmann'ın 1975-1978 yılları arasında yaptığı kazılar sırasında Neolitik Dönem tabakaları, taban suyu seviyesi altında kalmasından ötürü yeteri kadar araştırılamamış ve stratigrafik olarak belgelenememiş olmakla beraber Neolitik olarak tarihlenebilecek buluntular ele geçirilmiştir. Keçiçayırı yerleşmesi ise ilk kez 1977 yılında tescillenmiş, daha sonra Turan Efe tarafından yüzey araştırmaları kapsamında buluntular ele geçirilmiş (Efe,1997: 217) ve 2006-2009 yılları arasında höyükte kurtarma kazısı olarak dört ayrı alanda kazılar yapılmıştir¹ (Efe, Sarı ve Fidan 2011: 9) (Tablo 2).

¹ Keçiçayırı yerleşmesinin detaylı incelemesi için bkz.: Akyol, 2018.

Dönemler	K.B. Tarlalar	Höyük	Teras	Cıbrada Tepesi
Roma	X	X	X	-
İTÇ III	-	-	-	X
Geç İTÇ II	-	-	-	X
Geç Kalkolitik	-	-	X	-
Erken Neolitik	X	-	-	X
Çanak Çömleksiz Neolitik ?	X	X	-	-
Üst Paleolitik	X	-	-	-

Tablo 2: Keçiçayırı Tabakalanması.

Kaynak: Efe ve Tuna, 2017.

Demircihöyük ve Keçiçayırı dışında diğer Neolitik Dönem yerleşimlerine bakacak olursak: Fındık Kayabaşı, Haspels'in Frig gezileri sırasında tespit edilmiş (Haspels, 1971: 243) ve Turan Efe tarafından tekrar ziyaret edilmiştir. Yerleşimin yoğun buluntu grubu Neolitik Dönem'e tarihlenmektedir (Efe, 1995b: 106). Asarkaya, Turan Efe tarafından 1988 yılında Bilecik, Eskişehir, Kütahya yüzey araştırmaları kapsamında tespit edilmiştir. Yerleşimde, Epi-Paleolitik Döneme ait taş aletler ve Neolitik Döneme ait bir ağız parçası ele geçmiştir (Efe, 1990: 408). Akmakça, Turan Efe tarafından 1992 yılındaki Bilecik, Eskişehir, Kütahya yüzey araştırmaları sırasında tespit edilmiştir. Kütahya'nın güneybatısında, bir yer alan düz yerleşmedir (Efe, 1995b: 107). Yerleşim yeri, az miktarda boyalıların da yer aldığı kırmızı astarlı mallar ve koyu yüzlü çanak çömleklerle Erken Neolitik Dönem'e tarihlendirilmektedir (Efe, 1994: 574). Hacıhamza, Kütahya-Altıntaş'ın kuzeyinde, Turan Efe tarafından 1992 yılında Bilecik, Eskişehir, Kütahya yüzey araştırmaları kapsamında tespit edilmiştir. Neolitik Dönem'e tarihlenen krem rengi zemin üzerine kırmızı boyalı bir kase parçası ele geçirilmiştir (Efe, 1994: 574). Kalkanlı Höyük, 1993 yılında Turan Efe tarafından Bilecik, Eskişehir, Kütahya yüzey araştırmaları sırasında tespit edilmiştir. Eskişehir-Sivrihisar yer alan bu höyükte baskı tekniği ile yapılmış Neolitik Dönem'e tarihlendirilebilecek bir ok ucu ele geçirilmiştir (Efe, 1995a: 247). Ahmedet I-II, Bilecik'e bağlı Turan Efe tarafından 2013 yılında gerçekleştirilen Bilecik yüzey araştırması kapsamında tespit edilmiştir. Buluntular kapsamında her iki yerleşme de Klasik Fikirtepe öncesine tarihlendirilmiştir (Efe vd, 2015: 497). Bahçelievler, 2013

yılında Turan Efe'nin Bilecik yüzey araştırmaları sırasında tespit edilmiştir. Turan Efe yerleşimin büyük olasılıkla Geç Neolitik Dönem'e tekabül eden Klasik Fikirtepe evresine ait olduğunu düşünmektedir (Efe vd., 2015: 499). Mantarlık Höyük, 2016 yılında Deniz Sarı ve ekibi tarafından gerçekteştirilen Bilecik İli Arkeolojik Yüzey Araştırması sırasında tespit edilmiştir. Höyük üzerinde ve çevresinde Neolitik Dönem-Orta Tunç Çağı'na Geçiş Dönemi arası çanak çömlek ve yontma taş aletler ele geçirilmiştir (Sarı, 2017: 15).

Kanlıtaş Höyük Eskişehir ve beraberinde İ Batı Anadolu'nun en erken yerleşim alanlarından biri olmakla beraber höyükte, MÖ. 6. bin sonundan Erken Kalkolitik, Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı'na ait yerleşim olduğu saptanmıştır. Höyüğün çevresinde ağırlıklarla Kalkolitik dönem, doğusunda ise Erken tunç çağına ait buluntular ele geçirilmiştir (Türkcan, 2008).

Eskişehir Bölgesinde Erken Kalkolitik Dönem'de, bir önceki Fikirtepe Kültürü'nden gelişen Porsuk Kültürü ortaya çıkmaktadır. Kalkolitik Dönem için bölgede, Turan Efe ve Eskişehir Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü'nün ortak başkanlığında 1992-1994 yıllarında kazılan Orman Fidanlığı yerleşmesinde tespit edilmiştir. Ele geçirilen çanak çömleğin bir kısmı boya bezemelidir, bunun dışında koyu yüzölü, çizi, yiv ve baskı bezemeli çanak çömlekler tespit edilmiştir (şekil 13).

şekil 13: Orman Fidanlığı baskı bezemeli çanak çömlek parçaları.

Kaynak: Efe, kulluoba.org.

Orta Kalkolitik Dönem için, Gökçekısıık yakınlarında tespit edilen Kes Kaya'da ele geçirilen buluntular örnek gösterilebilir (şekil 14).

Şekil 14: Kes Kaya, Orta Kalkolitik Dönem Çanak Çömlek Parçaları.

Kaynak: Efe, kulluoba.org.

Geç Kalkolitik için, Orman Fidanlığı'nın en üst katında tespit edilen siyah açkılı ve beyaz boyalı çanak çömlek parçaları örnek gösterilebilir. Benzer buluntular Kes Kaya'da da ele geçirilmiştir (Şekil 15). Geç Kalkolitik Dönem'e ait yerleşimler Yukarı Porsuk Vadisi'nde, Mihaliççik ve Sivrihisar bölgelerinde tespit edilmekle beraber buluntular höyüklerin kazılmaması sebebiyle alt kısımlarda kalmış ve ele geçirilememiştir. Demircihüyük ve Küllüoba'da da Geç Kalkolitik Dönem sınırlı bir alanda kazılmış çanak çömlek siyah açkılı olarak ele geçirilmiştir.

Şekil 15: Kes Kaya, Geç Kalkolitik Dönem Beyaz Boyalı Çanak Çömlek Parçaları.

Kaynak: Efe, kulluoba.org.

İlk Tunç Çağı'na Geçiş Dönemi, İç Kuzeybatı Anadolu'da Küllüoba'nın batı yamacında tespit edilmiştir. Koyu yüzlü veya siyah açkılı Kalkolitik Dönem çanak çömlekleri yerini kırmızı astarlı ve açkılı çanak çömleğe bırakmaya başlar, beyaz

boyanın yerini, yiv ve kabartma bezemeler alır. Form olarak ise, İlk Tunç Çağı için karakteristik olan gaga ağızlı testilerin basit örnekleri ilk bu evrede ortaya çıkmaya başlar.

İlk Tunç Çağı'nda, Batı Anadolu'da bir nüfus patlamasının yaşandığından, örneğin Turan Efe'nin Kütahya, Bilecik, Eskişehir yüzey araştırmalarında tespit edilen yaklaşık 200 civarı höyüğün neredeyse tamamında İTÇ. varlığı tespit edilmiştir. İlk Tunç Çağı kendi içinde üç ayrı evre de incelenebilmektedir. İlk Tunç Çağı I dönemi, Anadolu'da en az araştırılmış dönemlerden biridir. İç Kuzeybatı Anadolu'da, Marmara'da İznik ve Eskişehir'de de Frigya Kültür Bölgesi ortaya çıkar. Frigya Kültür Bölgesi, Demircihöyük ve Yukarı Sakarya çanak çömlek gruplarını içerisinde barındırmakla beraber, İznik Kültür Bölgesi, kültürel olarak özelliklerini Roodenberg başkanlığında kazılan Hacılartep'e'den bilinmekte ve kazıyla ilgili yeterli veri bulunmamaktadır. İlk Tunç Çağı II Dönemi'nde, Frigya Kültür Bölgesi ve İznik Kültür Bölgesi'nin etkileşimi ile İTÇ II'de İznik, Demircihöyük ve Yukarı Sakarya çanak çömlek gruplarından oluşan ve Bithinya-Frigya Kültür Bölgesi ortaya çıkar. Bithinya-Frigya Kültür Bölgesi'nde siyah ağız kenarlı kaseler (Şekil 16) ile ilmik kulplu kaseler karakteristik çanak çömlek formlarıdır (Sarı, 2007).

Şekil 16: Küllüoba Siyah Ağız Kenarlı (Black-topped) Çanak Çömlek Parçaları.

Kaynak: Sarı, 2007: Res 3. a-h.

İlk Tunç Çağı III'de Batı Anadolu için Yerel Krallıklar gibi bir siyasal yapılanmanın ortaya çıktığının düşünüldüğü bir dönemdir. Yerleşmelerin boyutları

büyürken sayısının azaldığı bir dönemdir. Mezopotamya ve Troya arasında doğal bir kervan yolu ortaya çıkmıştır. Kervan Yolu'yla gelen depas ve çömlekçi çarkı dönem için önemli özelliklerdendir. Aynı zamanda bölge için İTÇ'de en iyi araştırılan ve aynı zamanda Kervan Yolu üzerinde de bulunduğu için ayrıca öneme sahip olan Küllüoba artık yavaş yavaş önemini yitirmeye başlasa da İTÇ III için veriler elde edebilmekteyiz.

Orta Anadolu'nun Assur Ticaret Kolonileri Dönemi, Orta Tunç Çağ'ın başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Geçiş Dönemi'nde Frigya Bölgesi'nde homojen şekilde karşımıza çıkan çanak çömlek geleneğinin OTÇ'deki gelişimi Kültepe, Boğazköy, Alishar gibi merkezlerden bilinmektedir (Sarı, 2011: 200).

Orta Tunç Çağ'da, İç Kuzeybatı Anadolu için çanak çömlek gelişimini Demircihöyük'ten öğrenebilmekteyiz. Aynı zamanda Çavlum, Sarıket, Yanarlar mezarlığında da dönem malzemesi tespit edilmiştir. Çanak çömlek üzerinde bezeme türleri arasında, omegalar, şeritler, memecikler ve açkî bezeme sayılabilmekle beraber çömlek ve gaga ağızlı testilerde omuz üzerinde oluk bezeme görülmektedir (Sarı, 2011: 200). Eskişehir-Alpu Çavlum Köyü'nde 1999-2002 yılları arasında yapılmış olan kurtarma kazılarında 73 adet mezar ele geçmiş ve bu mezarlığın Orta Tunç Çağı'na ait olduğu anlaşılmıştır. Mezarların çoğunluğunu küp ve çömlek mezarlar oluşturmakta olup, basit toprak, taş sanduka ve oda mezar tipleri de görülmüştür (Bilgen, 2006). Aynı zaman da Kütahya'da yer alan Seyitömer kazılarında Orta Tunç Çağ'a tarihlenen 3 evreli mimari tespit edilmiştir.

İç Kuzeybatı Anadolu bölgesinde Geç Tunç Çağ için detaylı bilgiler üçüncü bölümde verilecek olmakla beraber, en yoğun buluntu grubuna sahip yerleşim Şarhöyük'tür.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İÇ KUZEYBATI ANADOLU'DA HITİT VARLIĞI

3.1. YAZILI VERİLER

3.1.1. II. Murşili'nin Arzawa Seferi

Arzawa Ülkesi kralı Uhhaziti, Ahhiyawa kralıyla beraber Hitit Ülkesi'ne saldırmış ve Millawanda'yı ele geçirmiştir (Ünal, 2003a: 26-27). II. Murşili, ikinci saltanat yılında gerçekleşen bu olayla beraber sefer hazırlıklarına başlamıştır. Arzawa kralının Hitit ordusundan kaçıp kendisine sığınan Lukkalı'ları kendisine reddetmesini, seferi için sebep olarak göstermiş olsa da, Yakar'a göre burada bulunan bakır ve gümüş madenleri ve Menderes vadisi boyunca uzanan önemli bir ticari güzergahı olan doğu-batı yolunu elinde tutmak istemesi de olası sebeplerdendir (Yakar, 1976: 117-128).

“Hursanassa, Attarimma ve Suruta'nın savaşçıları benden kaçtılar ve Arzawa Ülkesi'ne sığındılar Ve ben Uhhaziti'ye bir haber gönderdim 'senin ülkeneye gelen ve bana bağlı olan insanları bana teslim et' Fakat Uhhaziti bana geri şöyle yazdı 'Ben kimseyi teslim etmeyeceğim, çünkü onlar hiçbir baskı görmeksizin bana geldiler” (Garstang ve Gurney, 1959: 77).

“Senin tarafına geçen tebaamdan kişileri bana geri göndermeni talep ettiğimde bana onları iade etmedin ve beni çocuklukla itham ettin ve beni hafife aldın. O halde dövüşelim ve bizim davamıza Fırtına Tanrısı, benim efendim karar versin” (Gurney, 2001: 100).

II. Murşili'nin ordusu, üçüncü saltanat yılında Arzawa'ya, iki yıl sürecek seferini başlatmıştır. Kral kenti tahrip etmiş ve seferden zaferle dönmeyi başarmıştır (Bryce, 1989a: 299; Ünal, 1991: 31; Niemeier, 1998: 38).

II. Murşili'ye sefer için destek, Kargamış kralı olan kardeşi Şarrikuşuh (Piyasili)'tan gelmiştir. II. Murşili ve Kargamış kralı ordularıyla Hitit garnizon kenti Şallapa'da buluşur. Ardından Aura kentine doğru yaklaşırken gökyüzünde tuhaf bir takım şeyler gerçekleşmiştir. II. Murşili, bu olayı yıllıklarında şöyle anlatır:

“Yürüyüşüm sırasında Lawasa Dağına geldiğimde, beyim güçlü Fırtına Tanrısı ilahi gücünü gösterdi. Bir ateş topu fırlattı. Bu ateş

topunu benim askerlerim gördüğü gibi, Arzawa ülkesi de onu gördü. Ateş topu gitti gitti ve Arzawa ülkesini vurdu; Uhhaziti'nin kenti Apaşa'yı da vurdu. Uhhaziti'yi dizleri üzerine çöktürdü ve o hastalandı” (Ünal, 2003a: 29).

II. Murşili bu olay sırasında, Lawasa Dağı'nda (Macqueen, 1968: 177) olduğunu belirtse de, yıllıklarından Şehiriya Nehri üzerinde olduğu anlaşılmaktadır (Ünal, 2003a: 29). Gökyüzünde gerçekleşen bu olayın seferi yavaşlattığı da düşünülmektedir. Ünal bu gök olayı için ilk önce meteor (1991: 31) ardından volkan patlaması (2003: 29) olabileceğini önermiştir. Ordu olay sonrası Aura'ya devam etmiştir. Mira kralı Maşhuluwa da (Ünal, 2003a: 29, 35-36)², Aura kentinde onlara katılmıştır ve Astarpa Nehri yakınlarındaki Walma Ülkesi'nde iki ordu arasındaki ilk karşılaşma gerçekleşmiştir. Uhhaziti bu sırada, gök olayı sonrasında şoka girip hasta olduğundan ordusunun başında bulunamaz ve oğlu Piyamainara'yı gönderir. II. Murşili burada savaşı kazanarak, Arzawa Ülkesi'nin içlerine kadar ilerleyip ve başkent Apaşa'ya girmeyi başarmıştır.

Ordunun Apaşa'ya girmesinin ardından başkent Apaşa'dan kaçan insanlar, yakınlardaki Arinnanda Dağı'nın zirvesine ve yine yükseklerde yer alan Puranda kentine sığınmışlardır. Kaçan insanların arasında Hitit kralının Lukka kentleri; Attarimma, Suruta ve Hursanassa'dan³ kaçan halkları da bulunmaktaydı (Goetze, 1933: 41; Ünal, 2003a: 32). Uhhaziti, yenilgi sonrası oğulları Piyamainara ve Tapalazunawala ile birlikte bir kayıkla Ege Denizindeki adalardan birine kaçar.

II. Murşili kaçan halk ve Arzawa soylularının peşine düşmek ya da Hattuşa'ya geri dönmek yerine, Astarpa Nehri civarında mevsimin elverişli hale gelmesini beklemiş ve sonraki yıl Puranda'ya sefer düzenlemiştir. Tapalazunawala, Purada'yı savunmak için kaçtığı adadan döner (Ünal, 2003a: 31, 33). Fakat ovalık alanda orduyu bekleyerek stratejik bir hata yapmıştır. Murşili onu Puranda'ya kadar kovalamıştır. Kentin doğal savunmaya sahip ve sarp oluşu nedeniyle Murşili, kente çıkmak yerine kentin su kanallarını tahrip ederek halkı susuz bırakmış ve onların dağdan aşağıya

---

² Murşili'nin yıllıklarına göre ülkesinden kovulan Mira beyi Mashuluwa, Hitit Ülkesi'ne sığınır. Şuppiluliuma onu kızı Muwatti ile bile evlendirmiş ve Mashuluwa devamlı Hititlere bağlı kalmıştır.

³ Batı da olan bu üç kentin tam lokalizasyonları belli değildir (Houwink ten Cate, 1970: 65). Garstang-Gurney, Hursanassa'nın isim benzerliğinden ötürü klasik Khersonesos kenti olduğunu önermiştir (Garstang ve Gurney, 1959: 81).

inmelerini sağlamıştır. Tapalazunawala ise yine kaçmış, Puranda tamamen Hitit hakimiyetine geçmiş ve çok sayıda tutsak alınmıştır.

II. Murşili, Seha Nehri Ülkesi kralının Arzawa'yı desteklediğini öğrenir ve bunun üzerine Arzawa seferi sonrasında kralı cezalandırmak ister. Hitit kralının kendi üzerine geldiği haberini alan Manappatarhunda, II. Murşili'ye yaşlı kadın ve erkeklerden oluşan ve başında kendi annesinin olduğu bir heyet gönderir. Murşili, düşmanı bağışlar ve Seha Nehri Ülkesi kendiliğinden Hitit kralına teslim olur (Garstang ve Gurney, 1959: 94; Ünal, 2003a: 35). Böylece Batı Anadolu'da hakimiyet altına alınan ülkeler arasında yerini alan Seha Nehri Ülkesi kralıyla da vasallık antlaşması yapılır. Bu antlaşmayla birlikte Appawiya toprakları da ona verilir:

*“Şimdi ben, sana [Appawiya] ülkesi ve Seha Nehri Ülkesi'ni verdim.
Bu senin ülken olsun. [Onu] koru”* (Karauğuz, 2002: 134).

Arzawa Ülkesi'ne ait olan fakat vasallık antlaşması sonrasında Seha Nehri Ülkesi topraklarına katılan Appawiya Ülkesi ile ilgili metinlerinde pek fazla bilgi bulamamaktayız.

II. Murşili, Arzawa seferi sona sonrası saltanatının dördüncü yılında, Mira Ülkesi'ne düzen sağlamak için geri dönüp ve İmpa, Arsani, Sarawa ve Hapanuwa kentlerini güçlü bir şekilde tekrar yapılandırmıştır (Garstang ve Gurney, 1959: 91; Ünal, 2003a: 35). Mira ve Kuwaliya topraklarını Mashuiluwa'ya geri verdikten sonra Mashuiluwa'nın Pitassa ve Hitit topraklarındaki halkı kendisine karşı kışkırttığını duyan II. Murşili (Karauğuz, 2002: 120), Şallapa kentine geldiğinde Mashuiluwa'nın yanına gelmesi yönünde haber gönderir. Mashuiluwa'nın kaçıp Masa Ülkesi'ne sığınması üzerine (Karauğuz, 2002: 121) II. Muvattali, Masa Ülkesi'ne saldırır ve Mashuiluwa'nın teslim edilmesini ister. Hitit kralından korkan Maşa halkı Mashuiluwa'yı kendisine teslim eder ve bundan sonra Mashuiluwa hakkında bilgi alınamadığından, muhtemelen Hattuşa'da öldürüldüğü tahmin edilmektedir (Ünal, 2003a: 37). II. Murşili, Mira-Kuwaliya Ülkesine vasal kral olarak Kupantakurunta'yı getirmiş ve bir antlaşma yapmıştır. Mira – Kuwaliya ile yapılan antlaşma metninde, diğer vasallık antlaşmalarındaki gibi Hitit Ülkesi'ne bağlı kalması istenmiştir. Ayrıca Hitit Ülkesi çevresinde çıkan her türlü isyanla ilgili Hitit Kralı'na haber vermesi ve her türlü isyan hareketinde Hitit Kralı'nın yanında yer alması istenmektedir.

II. Murşili Arzawa seferinden sonra, Hapalla Ülkesi kralı Targasnalli ile de vasallık antlaşması yapar (Karağuz, 2002: 113-118). Antlaşma metni kırık ve eksiktir bu sebeple Hapalla Ülkesi'nin sınırları netlik kazanamamaktadır. Ayrıca Hitit metinlerinden de Kral Targasnalli hakkında pek fazla bilgi edinememekteyiz. Hapalla Ülkesi'nde Targasnalli'den sonra Urahattuşa geçmiştir. Bu bilgiyi ise Alaksandu Antlaşması'ndan edinebilmekteyiz;

“Ayrıca siz Arzawa Ülkeleri arasındaki dört kral: sen Alaksandu, Manapatarhunta, Kupantakurunta ve Urahattusa” (Karağuz, 2002: 145).

Murşili'nin Arzawa'daki iki yıl süren savaşlarıyla Arzawa Ülkeleri dağılmış ve Mira-Kuwaliya, Seha Nehri Ülkesi, Appawiya ve Hapalla Hitit Ülkesi'ne bağlanır (Macqueen, 2001: 51)⁴. Arzawa Ülkesi artık Hitit için büyük bir sorun olmaktan çıkar. II. Murşili'nin büyük bir zaferle ayrıldığı sefer sonrasında, Mira-Kuwaliya Ülkesi, Seha Nehri Ülkesi ve Hapalla Ülkesi krallarıyla vasallık antlaşmaları imzalanır (Garstang ve Gurney, 1959: 89).

Arzawa Seferi sırasında II. Murşili'nin ordusunun, Arzawa'ya ulaşmak için hangi rotayı takip ettiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, II. Murşili'nin yıllıklarına ve yapılan tahminlere göre, Hitit ile Ege arasındaki güzergah şu şekilde olabilir: Hattuşa – Şehiriya Nehri – Şallapa – Aura – Walma – Astarpa Nehri - Arzawa Ülkesi (Heinhold ve Krahmer, 1977: 112) (harita).

3.1.2. Viluşa Ve İlişkili Yazılı Veriler

3.1.2.1. Manapatarhunta Mektubu

II. Murşili'nin hükümdarlığı sırasında Arzawa Ülkeleri'nin, Hitit Ülkesine karşı ayaklandığından ve bunun üzerine Hitit ordusunun sefer düzenleyerek başarılı olduğundan ve bunun sonucu olarak da yapılan antlaşmalarla Seha Nehri Ülkesi, Mira – Kuwaliya, Hapalla'nın artık vasal ülkeler arasında olduğundan önceki bölümde bahsetmiştik. Seha Nehri Ülkesi'nin başında bulunan Manapatarhunta'nın ölümü ya da

---

⁴ II. Muwatalli'nin Wilusa kralı Alaksandu ile yaptığı antlaşmadan sonra Wilusa Ülkesi de bu vasal ülkeler arasına katılır.

tahttan indirilmesinin ardından II. Muwattali, Seha Nehri Ülkesinin başına Masturi'yi atamıştır (Starke, 2001a: 345-346).

Manappatarhunta Mektubu hem Seha Nehri Ülkesi hem Appawiya'nın kralı olarak gösterilen Manappatarhunta tarafından, ismi belli olmayan bir Hitit kralına yazılmıştır. Ünal'a göre, Ortaköy'de ele geçen Uhhamuwa Mektubu'nun içerdiği bilgilere göre belki de Şuppiluliuma yada ondan hemen önceki döneme (Ünal, 2003a: 40) ve bahsedilen olaylar Tawagalawa Mektubu'ndaki olaylarla benzer olduğundan dolayı III. Hattuşili Dönemi'ne de tarihlenebilir.

Manappatarhunta Mektubu adı bilinmeyen bir düşman tarafından Wilusa'ya saldırıldığından bahsetmektedir (Ünal, 2003a: 40);

“[.....] gel ve Hitit askerlerini geri getir. [..... onlar] Wilusa ülkesine saldırmak için geri geldiler. [... Fakat] ben ağır biçimde hasta oldum; hastalık [.....] beni bitkin bıraktı” (Gurney, 1992: 220).

Mektup'ta Ahhiyawa kralına çalışan ve Manappatarhunta'yı küçümseyen Piyamaradu'nun, Milawanda kralı Atpa'yı Manappatarhunta'ya karşı kışkırttığından bahsedilir (Bryce, 1985: 14-15). Mektuba göre Wiluşa kralı Alakşandu, Piyamaradu karşısında büyük bir yenilgiye uğramıştır. Atpa ya da Alakşandu karşısındaki zafer sonrası güçlenen Piyamaradu Lazpa'ya saldırmıştır. Bu süreçte Manappatarhunta tarafından çağrılan Hitit ordusu, Wilusa Ülkesi'ne saldıran düşmanlara karşı Batı Anadolu'ya askerlerini sevk etmiş ve böylece Wilusa'da tekrar düzen sağlanmıştır (Bryce, 1985: 16).

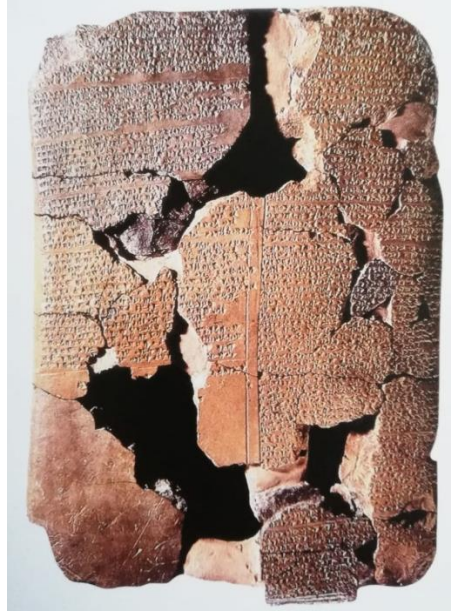
Yukarıdaki paftada görüldüğü üzere Manappatarhunta ciddi şekilde hastalanmış ve bu ifadeye metinde yer vermesinin sebebi Bryce'a göre, Hitit ordusuna katılmadığı için özür dilemek istemesidir (1998: 246). II. Bu durum Muwattali'yi, Batı Anadolu için Hitit ordusunun otoritesini göstermekte yetersiz olan Manappatarhunta'yı tahttan indirme ya da sürgüne yollamaya itmiş olabilir. Ardından da az önce bahsetmiş olduğumuz gibi Masturi'yi tahta getirmiştir.

3.1.2.2. Alakşandu Antlaşması

Wiluşa Ülkesi kralı Alakşandu ve Hitit kralı II. Muwattali arasında imzalanan Alakşandu Antlaşması, Hattuşa arşivinde en iyi korunmuş belgelerden biridir (Şekil 17).

Önceki Wiluša kralı Kukkunni, II. Murşili döneminde Hitit'in vasalı iken, yine II. Murşili döneminde tahta geçen Alakşandu muhtemelen bağımsız kraldı. II. Muwattali tahta geçtikten sonra Alakşandu'yu vasal kralı yapmıştır (Klengel, 1999: 193-194). Tam olarak hangi amaçla yapıldığı belli olmayan antlaşma, muhtemelen vasallık antlaşması niteliğinde ve geleneksel giriş kısmının ardından Muwattali öncesi Hitit – Wiluša ilişkisinden bahsetmektedir. Wiluša ismi antlaşmada verilmeyen bir kral döneminde Hitit ile savaşmıştır:

Eskiden atalarımızın atası Lab[arna] Arzawa Ülkeleri ve Wilu[şa ile savaştığı zaman, inu] tebası yaptı. Daha sonra Arza[wa] Ülkesi yine düşmanlık yaptı. Wi[luşa] Ülkesi [ise] Hatti Ülkesi'nden hangi [meseleden] dolayı ayrıldıysa, bu mesele zaman aşımına uğradığı için (onu) [almadı ve] Wiluša Ülkesi, Hat[ti] Ülkesinden hiçbir şekilde [ay]rılmadı. Uzaktan Hatti Ülkesi kralına yine sadık kaldılar ve o[nlara tekrar elçiler] gönderdiler, Tuthal[ıya .....] dığı zaman Arzawa Ülkelerine geldi. [..W]iluşa Ülkesi içine girmedi, [Ona] sad[ık kaldı ve ona düzenli olarak elçiler] gönderdi, geldiler ise [..... ve Tuthaliya [..... ataları A[rzawa] Ülkesi'ne [..... Wiluša kralı ise ona sadık kaldı ve o, ona düzenli olarak elçiler (gön)derdi] ve o, ona gitm[edi (=ona karşı yürümedi)]. Ar[zawa] Ülkesi [ise tekrar düşmanlık yaptığı]nda], Babamın babası Şuppil[uliuma] geldi (ve) [Arzawa Ülkesi'ni yendi] Wiluša kralı Kukunni ise, ona [sadık olduğundan] o, ona (savaşmak için) gitme[di. Babamın babası Şuppiluliuma'ya] düzenli olarak elçiler gönderiyordu]. (Friedrich, 1930a: 42-102; Doğan Alparslan, 2012: 87-88).

Şekil 17: Alakşandu Antlaşması.

Kaynak: Doğan Alparslan, 2012: 217, Boğazköy Kazısı Arşivi.

Giriş kısmındaki Arzawa'ya seferler düzenleyip kendisine bağlı olduğu için Wiluşa'ya girmediğinden bahsedilen kral Klengel'e göre, I./II. Tuthaliya'dır (Klengel, 1999:107). Ancak antlaşma metninin tam tersi olarak Tuthaliya, Assuwa seferinden bahsettiği yıllıklarında Wiluşa ile savaş halindeydi (Houwink, 1970: 77-78). Buna göre Alakşandu Antlaşması'ndaki II./III. Tuthaliya olabilir (Doğan Alparslan, 2000: 72). Aynı metnin devamına göre, I. Şuppiluliuma'nın Arzawa seferi sırasında Wilusa Ülkesi kralı Kukkunni'nin de Hitit kralına bağlı kaldığı görülmektedir.

Muwattali kendisinden önceki kralların icraatlarından bahsettikten sonra kendi faaliyetlerinden bahseder. Wiluşa kralının yardım istemesi üzerine Wiluşa'yı işgal eden Maşa ülkesine sefer düzenlediği görülmektedir:

“Fakat [Arzawa ülkesi adamları] bana karşı savaşa başladığında ve onlar [senin ülkene (?)...] girdiğinde, sonra sen beni yardıma çağırdın. Ben, [senin yardımına] geldim. Ve Masa ülkesini mahvettim” (Karağuz, 2002: 141).

Antlaşmaya göre II. Muwattali Dönemi'nde vasal olan Wiluşa ve diğer vasal devletler birbirlerini korumak zorundalardı. Wiluşa kralından özellikle Mira-Kuwaliya ülkesi kralı Kupantakurunta'ya destek olması istenmektedir. Aynı şekilde Wiluşa kralından, Hitit ülkesi'nin düşmanları olan Lukka, Karkışa, Maşa gibi ülkelere düzenleyeceği herhangi bir seferde savaşçılarının Hitit ordusuna destek olması istenmiştir (Friedrich, 1930a: 42-102; Doğan Alparslan, 2012: 99).

3.1.2.3. Milawata Mektubu

Alakşandu öldükten sonra Wiluşa hakkında bilgileri Milawata Mektubu'ndan edinebilmekteyiz. Mektubu gönderen Hitit kralı ve gönderdiği kişinin kim olduğu, metnin kırık parçalar halinde olmasından dolayı net olmamakla beraber, Singer (1983: 214), Bryce (1985: 23), Güterbock (1986: 38), Starke (2001: 42) IV. Tuthaliya olduğunu önermektedir.

Adı okunamayan Hitit kralı mektubu, “oğlum” şeklinde hitap ettiği birine (Bryce, 1985: 23) gönderdiği görülmektedir. Mektuptan edinilen bilgiye göre Alakşandu'nun ölümünden sonra tahta geçen Walmu tahttan indirilmiştir. Hitit kralı

yeni kralı muhtemelen kendisine sadık kalmadığı için onaylamamış ve Walmu'nun tekrar Wiluşa tahtına oturtulması için geri kendisine gönderilmesini istemektedir:

“Şimdi, oğlum, Walmu'yu bana gönder. Onu [...]da kral olarak başa getireceğim” (Garstang ve Gurney, 1959: 115).

Garstang-Gurney, Walmu'nun hem mektubun alıcısı hem de Hitit kralının vasalı olduğunu düşünmektedir (1959: 115). Sommer ve Forrer'den beri mektubu alan kişinin Milawanda kralı olduğu düşüncesi genel kanıdır. Singer alıcının, Seha Nehri Ülkesi ya da Mira Ülkesi kralı olduğunu önermektedir (1983: 215- 216).

3.2. HİTİT KRALLIĞININ BATI SEFERİNDE İÇ KUZEYBATI ANADOLU İLE İLGİLİ YER ADLARI

Coğrafi bölge olarak, tez kapsamında bulunmamasına rağmen birçok İç Kuzeybatı Anadolu ile ilişkili yazılı veride adı geçtiği için Arzawa'da incelenmiştir.

3.2.1. Arzawa

Arzawa Ülkeleri içine hangi ülkelerin dahil edildiği konusunda genel bir görüş birliği oluşturulamamıştır. Hangi ülkelerin dahil edilebileceğine dair görüşlere değinecek olursak: Friedrich, Küçük Arzawa içine Mira-Kuwaliya Ülkesi, Hapalla ve Seha Nehri Ülkesi'nin dahil edilmesini önerirken (1926: 49), Goetze, Küçük Arzawa içinde Mira-Kuwaliya Ülkesi, Hapalla, Seha Nehri Ülkesi ve Wilusa'nın olduğunu düşünmektedir (1957: 179) (Harita 1). Forrer ise Mira-Kuwaliya Ülkesi ve Hapalla'ya ek olarak, Alaksandu Antlaşması'na göre, Wilusa'yı Arzawa Ülkeleri arasına dahil etmekle beraber Seha Nehri Ülkesi'ni Arzawa ülkelerine dahil etmemektedir (1937: 178).

Arzawa Ülkesi'nin yeri tam olarak tespit edilemese de, Hitit'in yazılı belgelerinde bahsedilen coğrafyanın yorumlanmasıyla bir takım tahminler yapılabilmektedir. İki farklı bölge üzerine yoğunlaşan görüşler: Pamphilya-Pisidya bölgeleri ve Lidya Bölgesi'ni önermektedir. II. Murşili'nin Batı Anadolu seferleri üzerine ayrıntılı bir şekilde kaydedilen yıllıkları, bu tahminlerin yapılabilmesi için büyük paya sahiptir. II. Murşili'nin kayıtlarına göre, sefer sırasında takip ettiği rota

üzerinde, geçtiğini ve konakladığını belirttiği yer isimleri yorumlanarak, yıllıklarda bahsedilen bu yerlerin günümüzdeki lokalizasyonlarının tahmini üzerine Arzawa Ülkesi'nin de yeri belirlenmeye çalışılmaktadır.

Arzawa Ülkesi'nin sınırları yapılan seferler, antlaşmalar gibi durumlar sonucunda değişikliğe uğrasa da denize sınır olması gerektiği görüşünde bilim adamları ortak bir görüşe sahiptirler. Arzawa Ülkesi'nin yeri ile ilgili görüş ayrılıkları, denize sınır olması görüşünün kabul edilmesinden sonra başlamaktadır. İki farklı görüşten ilk olarak Lidya Bölgesini önerenleri inceleyecek olursak: Garstang ve Gurney birlikte yayınlamış oldukları “Geography of the Hittite Empire” adlı kitapta (1959: 84) (Harita 2), Arzawa Ülkesi'nin, Gediz Vadisi havzası ve Büyük Menderes vadisi arasında olması gerektiğini önerirler. Garstang ve Gurney Arzawa Ülkesi'nin başkenti Apaşa'yı, Ephesus ile eşitlemişlerdir. Daha önce Apaşa'nın güney kıyılarıdaki Habesus'da olabileceği düşünülmüş fakat olamayacağı kazılarla ispatlanmıştır. Bu sebeple Arzawa Ülkesi'nin “ağırlık merkezi”nin batıda aranmasının gerektiğini savunmaktadırlar. Macqueen, bu görüşü savunanlardan bir diğeridir ve 1968 yılındaki yayınında (1968: 174-175), Lukka Ülkesi, Seha Nehri Ülkesi ve Millawanda'yı Arzawa Ülkesi'nin kuzeyine konumlandırır (Harita 3). Macqueen, II. Murşili döneminin yazılı verilerini dikkate alarak, Arzawa Ülkesi'nin batıda aranmasının doğru olacağını savunur. Buna göre Arzawa Ülkesi'nin, Lidya Bölgesi'nde konumlanmış olabileceğini önermektedir (Macqueen, 2001: 26). Yine Cornelius (1958b: 395), Huxley (1960: 33), Yakar (1976: harita) ve Mellaart'da (1993: 416-417) (Harita 4) Lidya Bölgesi'ni önerenler arasında bulunmaktadır.

İkinci görüş olan Pamphilya ve Pisidya Bölgesi ise, Arzawa Ülkesi'nin başkenti Apaşa'yı Akdeniz kıyısına daha çok Antalya civarın konumlandırılanlar tarafından önerilmektedir. Buna görüşü savunanlara göre, Arzawa Ülkesi'nin Ege Denizi'ne değil de Akdeniz'e kıyısı bulunmakta ve II. Murşili de sefer için Tuz Gölü'nün güneyi üzerinden bir rotayla Arzawa Ülkesi'ne ulaşmıştır. Garstang, kuzeye Afyonkarahisar, güneye Antalya'nın batısı itibariye Eşen Çayı veya Dalaman Çayı'na kadar devam eden bütün sahil boyunca, doğuya Hapalla Ülkesi, batıya da Seha Nehri Ülkesi'ni konumlandırıp, Arzawa Ülkesi'nin merkezi için Pisidya, Pamphilya ve Likya civarını önermiştir (1941: 21). Fakat daha sonra Garstang'ın vazgeçmiş olduğu bu görüşü başka destekçiler de bulmuştur. Bryce, Arzawa Ülkesi'nin Likya'da konumlandığını ve

batısında da Mira Ülkesi ile komşu olduğunu önermektedir (1974a: 104, 112). Tüm bu önerilere rağmen ikinci görüş için, Likya ve Pamphilya Bölgelerinde yapılan yüzey araştırmalarında herhangi bir MÖ. 2.binyıla ait yerleşim izin bulunamaması büyük bir sorun teşkil etmektedir. Batıdaki birçok klasik yerleşim erozyon ve tahribat nedeniyle önceki dönemlere ait kanıtların yok olmasına yada bulunamamasına sebep olabilmektedir. Buna göre Ünal'da Likya Bölgesi ve Pamphilya Bölgesi'nde kendisinin de geziler yaptığından bahsetmiş ve araştırmalar sırasında bu bölgelerde, 2.binyıl yerleşmelerinin gözden kaçmış olabileceğini savunmaktadır (1989: 285). Yine de ne kadar tahribat olursa olsun 2.binyıl buluntularına ilişkin buluntular ele geçene kadar Arzawa Ülkesi'nin bu bölgeye yerleştirilmesi sorunlu bir öneri olarak kalacaktır (Macqueen, 2001: 40-41).

3.2.2. Maşa-Karkışa

Maşa ve Karkisa Ülkeleri, II. Tuthaliya Dönemi itibariye itibaren Hitit tarihinde görülmeye başladığımız ülkelerdir. Hitit yazılı belgelerinde sürekli birlikte ifade edilmekte olmaları sebebiyle sınır komşusu oldukları düşünülmekte ve yoğunlukla Hitit Ülkesi'nin batısına konumlandırılmaktadırlar. Masa ve Karkisa ülkeleri, Alaksandu Antlaşması'ndan anladığımızı göre, sonraki bölümlerde göreceğimiz üzere çoğunlukla Kuzeybatı Anadolu'ya yerleştirilen Wilusa Ülkesi ile komşu ülkelerdir (Latacz, 2002: 198; Ünal, 2003a: 40). Karkisa Ülkesi'ni, yine Kuzeybatı Anadolu'ya yerleştirilen Assuwa Ülkeleri Koalisyonu'nda da görmekteyiz. Bu bilgilere göre Ünal Maşa ve Karkışa Ülkeleri'ni, Assuwa Ülkesi'nin doğusuna yaklaşık olarak Balıkesir ve Bursa civarına konumlandırıp, Maşa ve Karkışa Ülkeleri'nin doğusu için de Wilusa Ülkesi'nin bulunması gerektiğini önermektedir (2003a: 4) (Harita 5).

Seha Nehri Ülkesi kralı Manapatarhun'tanın kendi ülkesinden kovulduktan sonra, Karkisa Ülkesi'ne sığınmış olması yine her iki ülkenin birbirine yakın olduğunu düşündürmektedir. Yine sonraki bölümde göreceğimiz üzere Seha Nehri Ülkesi için, çoğunlukla Gediz ve Bakırçay civarının önerilmesi sebebiyle, Karkisa Ülkesi için de bu bu bölge önerilebilmektedir. Bununla beraber Mira Ülkesi kralı Mashuiluwa, Hitit kralından kaçtığı sırada Maşa Ülkesi'ne sığınmıştır. Bu bilgiyle Mira Ülkesi ve Maşa Ülkesi'nin yakın olabileceği söylenebilir (Garstang ve Gurney, 1959: 108). Mira Ülkesi

yoğunlukla Büyük Menderes Vadisi'nde konumlandırıldığından Garstang ve Gurney, Masa Ülkesi'nin Büyük Menderes Vadisi'ne yakın olduğunu önermektedir (1959: 108) (Harita 2). Goetze ise, Masa Ülkesi için Gediz ile Menderes nehirleri arasını önermektedir (1957: harita) (Harita 1).

Forrer (1926: 81), Sommer (1932: 157), Albright (1950: 168), Goetze (1957: harita), Mellaart (1958: 22) ve Huxley (1960: 33) gibi araştırmacılar, Karkışa ve Karia Bölgesi'nin isim benzerliğinden dolayı Karkışa için Karia Bölgesini önermektedir. Cornelius ise Karkışa için, Frigya bölgesini önermektedir (1958b: 397). Garstang ve Gurney I. Şuppiluliuma'nın Kahramanlıkları metninden yola çıkarak, Maşa Ülkesi'nin saldırdığı Hulana Nehri Ülkesi'ni Konya Ovası'na yerleştirdikten sonra ve Maşa Ülkesi için Göller Bölgesini önermektedir (1959: 109).

3.2.3. Viluşa

Wilusa Ülkesi için Kretschmer (1924: 207) ve Forrer (1932: 150), Wiluşa ile (W)Ilios ve Taruisa ile Troya arasındaki ses benzerlikleri sebebiyle, Klasik Dönem'in "Ilios (Troas/Troad)"u olarak bilinen Çanakkale civarlarını önermektedir. Bu öneriye karşı çıkılan görüşler olsa da Starke (1997: 454) (Harita 6), Hawkins (1998: 23) (Harita 7), Niemeier (1999: 143) (Harita 8) ve Latacz (2002: 199) gibi araştırmacılar da Çanakkale civarlarını öneren bu görüşü desteklemektedirler. Bu görüş Wiluşa Ülkesi için sınırları, batısında Ege Denizi, kuzey/kuzeybatısında da Çanakkale Boğazı ve Marmara Denizi'nin güneyi, doğusunda Simav Çayı, güneyinde de Kaz Dağları olacak şekilde konumlandırır (Latacz, 2002: 198). Garstang ve Gurney (1959: 104), II. Murşili'nin Arzawa Seferi ile ilgili yazılı kaynaklarda Wilusa'dan hiç bahsedilmemesi ve takip ettiği sefer güzergahı üzerinde Wilusa'nın yer almaması sebebiyle, Wiluşa Ülkesi'ni Hitit Ülkesi'nin kuzeybatısı ve Troya'nın güneydoğusu olarak konumlandırmışlardır (Harita 2).

Macqueen ve Mellaart, yazılı kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla, Hitit ve Wilusa Ülkeleri arasındaki iyi ilişkilerin sebebi olarak birbirleriyle sınır komşusu olduklarını düşünmektedirler. Buna göre, Wilusa Ülkesi için Eskişehir Ovası'nı özellikle de Tavşanlı-Köprüören Bölgesi'ni önermekte ve Lukka Ülkesini, Karkisa ve Masa Ülkelerini Marmara Denizi'nin güneyi ve doğusuna yerleştirmektedirler (Macqueen,

2001: 42) (Harita 3) (Mellaart, 1968: 192). Ünal da Wiluşa Ülkesi'ni, Eskişehir ovası ile Bursa'nın doğusuna konumlandırmaktadır (2003a: 40) (Harita 5). Bu önerilerle beraber Wiluşa Ülkesi, hem Hitit Ülkesi'ne bağlı kalmakta hem de II. Muşili'nin Arzawa Seferi ile ilgili yazılı kaynaklarda buradan söz etmemesi sorunu açıklık kazanmaktadır.

3.2.4. Hapalla

Hapalla Ülkesi'nin konumu ile ilgili olarak yazılı verilere baktığımızda, II. Muşili'nin Hapalla kralı Targasnalli ile yapmış olduğu antlaşma metninin büyük kısmı tahrip olduğu için net bilgi edinememekteyiz. Diğer yazılı verilere baktığımızda ise yine Hapalla Ülkesi'nin siyasi tarihi ve coğrafi konumu ile ilgili çok fazla bilgi edinememekteyiz.

Kısıtlı sayıdaki Hapalla ile ilişkili olabilecek Hitit yazılı metinlerine baktığımızda, II. Tuthaliya'nın yıllıklarında Arzawa seferi sonrasında alınan insanların, Hitit Ülkesi'ne Lukka kentleri arasındaki şehirlere götürüldüğü belirtilmektedir. Madduwatta'nın Suçları metninde ise, Madduwatta'nın Pitassa'ya sefere çıktığı görülmektedir. Madduwatta'nın bu seferle, Lukka kentleri olarak bilinen kentleri kendine bağlamış olduğu ve Hapalla Ülkesi'ni de işgal ettiği belirtilmektedir. Garstang ve Gurney bu bilgilere göre, Hapalla'yı Afyon ve Eskişehir arasına konumlandırır ve sınırlarını doğusunda Pitassa, güneyinde Mira - Kuvaliya Ülkesi, batısında Seha Nehri Ülkesi ve Appawiya ile sınırlandırmıştır (1959: 100) (Harita 2). Macqueen ise Hapalla için, Beyşehir ve Eğirdir gölleri civarını önerip, Aşağı Ülke'de bulunan ve yoğunlukla Tuz Gölü batısında gösterilen Pitassa yakınlarına konumlandırmaktadır (2001: 60). Madduwatta'nın Suçları metnine ve Hitit Ülkesi komutanı Hannutti'nin Aşağı Ülke'de yer alan Lalanda kentinin ardından Hapalla Ülkesi yürüdüğü anlaşılan Şuppiluliuma'nın Kahramanlıkları metnine göre yorum yapan Hawkins ise, Hapalla Ülkesi'nin konumu için Pisidya Bölgesi'nin merkezi ve Sultan Dağları'nın güney kısımlarını önermektedir (1998: 14) (Harita 7).

3.2.5. Mira-Kuvaliya

Mira Ülkesi birçok bilim adamının görüşüne göre, Hitit Ülkesi'ne çok yakın ya da sınır olarak düşünülmektedir. Hitit Ülkesi'nin batısına yerleştirilen ve batı anadoluya doğru belirlenen rotalar üzerinde doğu-batı güzergahı için önemli bir lokasyona sahiptir. Arzawa Ülkesi içerisinde gösterilen Kuvaliya ise, II. Murşili'nin Arzawa Seferi sonrasında Mira Ülkesi kralıyla yapmış olduğu Kupantakurunta Antlaşması ile Mira Ülkesi topraklarına dahil edilmiştir. Mira-Kuvaliya Ülkesi'nin konumu ile ilgili olarak yine Kupantakurunta Antlaşması en fazla bilgi edinebildiğimiz yazılı kaynaktır.

Garstang ve Gurney Kupantakurunta Antlaşması'ndan edinilen bilgilerle, Astarpa Irmağı'nı Akar Çay'a, Siyanti Irmağı'nı Banaz Çayı'na, Aura'yı Amorium kentine yerleştirdikten sonra, Mira - Kuvaliya Ülkesini Astarpa ve Siyanti ırmaklarının güney kısmında yer alan Menderes Vadisi'ne konumlandırmıştır (1959: 91) (Harita 2). Macqueen ise, Astarpa Irmağı için Garstang ve Gurney gibi Akar Çay'a yerleştirir, ancak Siyanti Irmağı'nı Porsuk Çayı'nın yukarisına yerleştirir ve bu durumda Mira - Kuvaliya Ülkesi'ni Afyon'un batısına konumlandırır (1968: 177) (Harita 3). Cornelius, Siyanti Irmağı'nı Dalaman Çayı, Astarpa Irmağı'nı Menderes ile eşleştirip, isim benzerliği sebebiyle de Maddunassa'yı Magnesia, Wiyanawanda'yı Oinoanda ile eşleştirdikten sonra, Mira - Kuvaliya Ülkesi'ni Karia bölgesi civarına konumlandırır (1958: 394-395). Bryce, Astarpa Irmağı'nı Suğla Gölü'ne dökülen Çarşamba Çayı olarak, Siyanti Irmağı'nı ise Beyşehir ve Suğla Göllerini birleştiren bir ırmak olabileceğini düşünerek, Kuvaliya'yı da bu ırmakların güney kısmına yerleştirmektedir. Bu durumda Mira - Kuvaliya Ülkesi'ni, güney kıyı kesimi yani Pamphylia Bölgesi'ne konumlandırmaktadır (Bryce, 1974a: 111) (Harita 9). Son olarak Ünal, Mira Ülkesi'ni Menderes vadisine konumlandırmaktadır (2003a: 22) (Harita 5).

3.2.6. Walma

Walma Ülkesi, II. Murşili'nin Arzawa Seferi ile ilgili yazılı verilerden edindiğimiz bilgilere göre Arzawa ile Hitit ordusunun ilk karşılaştığı yerdir. İki ülke arasında bu şekilde bir tampon oluşturması ve Hitit Ülkesi'nin batısında yer alması

dışında Hitit yazılı kaynaklarından, Walma Ülkesi'nin konumlandırılabilmesi için yeterli veri edinilememektedir.

3.2.7. Şallapa

Şallapa Ülkesi'nin konumu için Garstang ve Gurney (1959: 77), Macqueen (1968: 177), Mellaart (1974: 506) gibi isimlerin ortak kanısı, Tuz Gölü'nün kuzeybatısı ve Sakarya Nehri kavsinin içinde yer alan, Pessinus ve Gavurkalesine yakın konumda olan Sivrihisar civarlarıdır. Gavurkalesi'nden egeye doğru giderken Pessinus üzerinden eski Hitit rotasını kullanan bir antik yol ve Aksaray'dan gelip Tuz Gölü'nün batısı üzerinden Pessinus'a ulaşan başka bir yol söz konusudur. Ayrıca Sivrihisar'da Spalia veya Palia adında daha eski bir yerleşme bulunmaktadır. Garstang - Gurney (1959: 77) ve Ramsay (1960: 245), Spalia veya Palia isimlerini Hitit yazılı kaynaklarındaki Şallapa ile eşleştirmekte ve Şallapa kenti için, Sivrihisar'ı önermektedir. Goetze Muwatalli'nin Duası metninde Şallapa'nın Ussa, Parsahunta, Huwatnuwanda şehirleriyle beraber anılması sebebiyle Kaneş civarına, Nevşehir'in güneyini önermektedir (1960: 48). Bryce ise, Goetze'nin görüşünü desteklemektedir (1974a: 108). Mellaart Şapalla için Sivrihisar'ın daha doğusunda bulunan ve antik ismi Kinna olan Yaraşlı'yı önermektedir (1993: 416). Umar ise Sarayköy'ün kuzeyinde Menderes geçidi dolaylarını önermektedir (1990: 28).

3.2.8. Assuwa

Assuwa Ülkesi'nin yeri, diğer batı ülkelerinde olduğu gibi tam olarak tespit edilemese de, Kuzeybatı Anadolu'da olabileceği düşünülmektedir. Assuwa ülkesi bir koalisyon halinde, Hititlere isyan etmiş ve Hitit Ülkesi Assuwa'yı ortadan kaldırmıştır. Kolalisyon içerisinde bulunan ve İlion ve Taruisa'nın ses benzerliğinden dolayı Troya ile eşleştirilen Wilusa üzerinden Assuwa için öneriler yapılabilmektedir. Assuwa Ülkesi için, Macqueen Marmara Denizi'nin güneyini (1968: 1978) (Harita 3), Forrer (1932: 227) ve Garstang - Gurney (1959: 107) Troia Bölgesi'ni (Harita 2), Ünal Balıkesir civarını (2002: 73), Goetze (1957: harita) (Harita 1) ve Mellaart (1958: 22) Lidya Bölgesini önermektedir.

3.3. İÇ KUZEYBATI ANADOLU'DA HİTİT VARLIĞINA İLİŞKİN ARKEOLOJİK VERİLER

3.3.1. Kazılar ve Yüzey Araştırmaları

3.3.1.1. Kazılar

Gordion, coğrafya olarak tam İç Kuzeypatı Anadolu içerisine alınamasa da Sakarya Nehri havzasında olduğu ve Pessinus, Şarhöyük gibi yerleşimlere yakın olduğu için incelemeye dahil edilmiştir.

Gordion

Gordion, Ankara'ya 70 km. uzaklıktaki Yassihöyük Köyü içerisinde bulunmaktadır. İlk sistemli kazılar Gustav-Körte kardeşler tarafından başlatılmıştır. Hitit İmparatorluğu'nun çöküşüyle beraber, Frig başkenti olarak anılan Gordion kazılarında ele geçen buluntulara göre yerleşimin tarihi İlk Tunç Çağ'a kadar uzanmaktadır. Körte kardeşlerden sonra kazı 1950 yılında Young tarafından devam ettirilmiştir. Young başkanlığında devam eden kazılarda Eski Hitit Krallığı'na tarihlenen mezar kazılmıştır (Voigt vd. 1997: 1-59). Kazılar 1988 yılı itibariyle Mary M. Voigt tarafından sürdürülmüştür.

Gordion'da Frig yapılarının tahribatı sebebiyle Tunç Çağları hakkındaki bilgiler kısıtlı kalmaktadır. Orta Tunç Çağ'a tarihlenen, kırmızı astarlı ve açıkılı, çark işi "Hitit Tipi" seramikleri (Gunter, 2006: 349-363; Henrickson, 1995: 82-90; Mellink, 1956) Hattuşa ve Beycesultan gibi merkezlerle benzerlik göstermektedir. Gordion'un İmparatorluk Dönemi'yle beraber Orta Anadolu merkezlerle olan ilişkisinin arttığı gözlemlenmekle beraber buluntular arasında Geç Hitit'e tarihlenmiş bir mezarda ele geçen, Orta Tunç'a tarihlenen bir de mühür bulunmaktadır (Güterbock, 1980: 51-63).

Gordion'un Hitit Krallığın batı sınırına yakın olması sebebi ile Eski Krallığın yıkılma sürecinden etkilenmediği düşünülmektedir. Geç Tunç Çağ boyunca, yakınlarında Sehirya Nehri'nin bulunması sebebiyle sefer güzergahında olduğu

düşünülmekte ve bu doğrultuda Hititlerin faaliyet alanında kalmaktadır. Yine yakınlarındaki Gavurkalesi ve Yağrı kabartması (Özcan, 2012: 221-29) (Şekil 18) Hitit'in Gordion çevresindeki egemenliğini gösteren arkeolojik verilerdendir.

Şekil 18: Yağrı Kabartması.

Kaynak: Özcan, 2012.

Pessinus

Pessinus'ta kazılar 1967 yılı itibariyle Gent Üniversitesi'nden P. Lambrechts tarafından başlatılmıştır. Son olarak kazılar, Melbourne Üniversitesi'nden Gocha Tsetskhladze başkanlığında devam ettirilmiştir.

Pessinus'ta "Tapınak Alanı" olarak adlandırılan alanda yapılan kazılar sırasında MÖ. 1600'lere tarihlenen bir Hitit testi kulbu ele geçmiştir (Tsetskhladze, 2009: 704). Yine bu alandan alınan küllerin radyokarbon analizleri yaklaşık MÖ. 1500'leri vermektedir. Fakat yine aynı alandan bronz Frig fibulası ve Orta ve Geç Frig

döneminden MÖ 6. ve 4.yy.'lara tarihlenebilecek mimari öğeler ve seramikler de ele geçmiştir.

Pessinus yerleşmesinin önceki bölümde bahsedilmiş olduğu gibi Hititler için önemli bir noktada bulunan Şallapa olduğu kabul edilecek olursa, uzun yıllar kazılmış olan Pessinus'ta, Hitit dönemine ait arkeolojik malzemenin varlığının tekrar gözden geçirilmesi gerekmektedir. Hitit dönemine ait bir testi kulbu ve 15. yüzyıla tarihlenen bir ocak dışında (Tsetskhladze, 2009: 704) yoğun Hitit varlığını gösteren bir tabaka henüz ortaya çıkartılamamıştır.

Demircihöyük-Sarıket Mezarlığı

Demircihöyük'te ilk kazı çalışması 1937'de kısa süreli olarak K.Bittel tarafından gerçekleştirilmiştir. Ardından 1975-1978 yıllarında M.Korfmann başkanlığında kazılar sürdürülmüştür. Bu kazının ardından höyüğe yakın bir alanda Sarıket Mevkii'nde Turan Efe tarafından bir mezarlık alan tespit edilmiştir. Tunç Çağlar'a ait mezarlık, J. Seeher başkanlığında 1990-1991 yıllarında kazılmıştır.

İlk ve Orta Tunç Çağ mezarları arasında çok fark bulunmamaktadır. Orta Tunç Çağ mezarlarında ikincil gömü geleneği ve kremasyon gömü görülmektedir (Seeher, 1993: res.6).

İTÇ.'de yerleşimin sonlanmasından yaklaşık 5 yy. kadar sonra höyüğün yamacına, birçok yapı evresi bulunan küçük bir yerleşimin kurulduğu tespit edilmiştir. MÖ. 1700-1500'e ait buluntulara dayanılarak ilk kez Hitit'in yanı sıra Erken Asur Ticaret Kolonileri Dönemi gibi, Orta Anadolu kültürlerinin Eskişehir bölgesine yayılmış olduğu düşünülmüştür (Seeher, 1992).

Şarhöyük

Eskişehir kent merkezinin 2 km. kuzeyinde bulunan ve bugün neredeyse merkezle bütünleşen Şarhöyük, bölgede uzun süreli kazısı yapılan önemli yerleşmelerden biridir (Harita 10). Şarhöyük'te sistemli arkeolojik kazılar 1989 yılında Prof. Dr. Muhibbe Darga başkanlığında başlamıştır. 2005 yılında Prof. Dr. Taciser

Tüfekçi Sivas başkanlığına geçen kazılar, 2012 yılına dek devam etmiştir. 2013 yılında Doç. Dr. Hakan Sivas başkanlığındaki temizlik sezonundan sonra, arazideki çalışmalar 2015 yılından itibaren TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Eskişehir Eti Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü başkanlığında, Yard. Doç. Dr. Mahmut Bilge Baştürk'ün bilimsel danışmanlığında devam etmektedir.

Şarhöyük (Dorylaion) kazılarında şimdiye dek ulaşılmış arkeolojik malzeme, Eskişehir'in hemen merkezinde sayabilecek olan yerleşimin, MÖ 3. Binyıldan Bizans dönemine kadar yaklaşık 4,500 yıl boyunca varlığını sürdürdüğünü göstermektedir (Harita 11). Şarhöyük kazısında, şimdiye dek ulaşılmış kültür tabakaların yanı sıra, malzemesi höyük üzerinde ele geçmiş olmasına rağmen tabakasına henüz ulaşılammış olan dönemler de tespit edilmiştir. İlk Tunç Çağ ve Orta Tunç Çağ dönemleri, höyük üzerinde ele geçmiş olan buluntulara rağmen henüz tabakaları tespit edilememiştir. Arkeolojik veriler Şarhöyük'te yedi farklı tabakanın varlığını göstermektedir (Baştürk, 2018; 129-162) (Tablo 3).

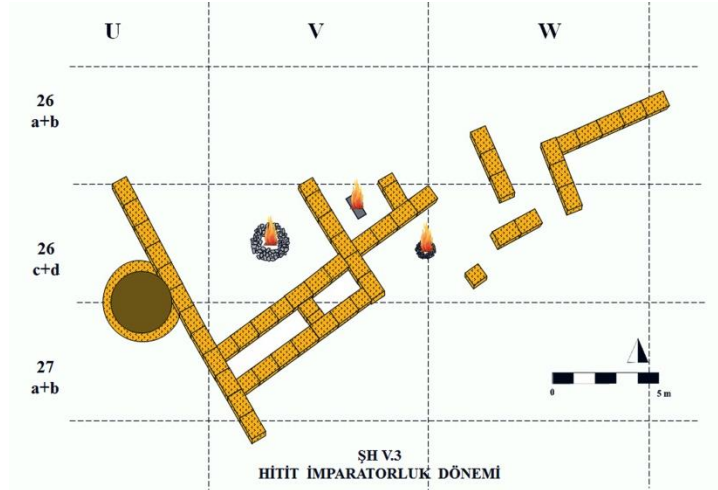
ŞH. I	Bizans Dönemi
ŞH. II	Roma
ŞH. III	Hellenistik Dönem
ŞH. IV	Demir Çağ
ŞH. V	Geç Tunç Çağ – Hitit Dönemi
ŞH. VI(?)	Orta Tunç Çağ - Assur Ticaret Kolonileri Dönemi
ŞH. VII(?)	İlk Tunç Çağ

Tablo 3: Şarhöyük Tabakalanması.

Şarhöyük'te kazılara başlamadan önce yapılan yüzey araştırmalarında bulunan Hitit çanak çömlek parçaları burada bir Hitit yerleşiminin olduğunu göstermiştir. Kazının ilk yıllarında höyüğün güney eteğinden yukarı açılan askeri yol tahribata neden olsa da aynı zamanda kesitlerde Hitit çanak çömleğine ilişkin buluntular ortaya çıkarmış ve bu alanda kazılar başlamıştır. Güney yamaçta, Demir Çağ tabakalarının altında,

höyüğün en iyi araştırılmış ikinci bir tabakası ve höyükte en güçlü temsil edilen kültürel evrelerden biri olarak Geç Tunç Çağ tabakaları karşımıza çıkmaktadır. Veriler Şarhöyük'te, Geç Tunç Çağ tabakalarını temsilen yaklaşık dokuz metrelik bir dolgu içinde beş farklı evrenin varlığını göstermektedir (Baştürk, 2018; 129-162).

Genel olarak Şarhöyük için, Geç Tunç Çağ mimari tabakalarına göz atacak olursak; Geç Tunç Çağın son evresini oluşturan ŞH. V.1, Demir Çağ tabakalarının hemen altında tespit edilmiştir. Kendisinden bir önceki V.2 tabakasının devamı niteliğinde olmasına rağmen, bir sonraki Demir Çağ tabakası tarafından yer yer tahrip edilmiştir. Tespit edilen mimari kalıntılar arasında, ocaklar, kerpiç duvarlar kalıntıları ve çukurlar sayılabilir. Bu tabakadan gelen arkeolojik malzeme ise, Hitit İmparatorluk Dönemi özelliklerini göstermektedir. V.1 evresinin öncülü olabilecek ŞH. V.2 tabakasında yangınla tahrip olmuş bir evin köşesine ait kerpiç duvarlar, çukurlar ve bir ocak bulunmuştur. Şarhöyük'te Hitit İmparatorluk Dönemi'ne ait en iyi korunmuş mimari kalıntılar ŞH. V.3 evresinden gelmektedir (Şekil 19) (Resim 1, 2). Bu evre, bir yapı kompleksi görünümü veren, birbirine bitişik olarak inşa edilmiş, ikisi höyüğün yamacına doğru erozyona uğramış yedi farklı oda ve bunlarla ilişkili bir depo çukurundan oluşmaktadır. (Resim). Kuzey kesimde bulunan mekanların, içlerindeki ocaklarla beraber ikametgâh; güney kesimde bulunan küçük mekanların ise, depo odaları olarak kullanıldıkları düşünülmektedir. V.3 evresinin tespit edilen mekânlarının çoğunda taş temelsiz kerpiç mimari gözlenmiştir. Yapıların batısında bulunan depo çukuru ise, oldukça düzgün taşlarla döşenmiş bir silo görünümündedir. Depo alanlarına sahip bir yapı kompleksi, ocaklar, sundurmalarla çevrilmiş açık alanlar görünümündeki bu evre Hitit İmparatorluk Dönemi'ni vermektedir. Yine Hitit İmparatorluk Dönemi'ni yansıtan bir alt evre olan ŞH. V.4, Şarhöyük güney kesiminde 2 farklı alanda tespit edilmiştir. Evrenin tamamı, dikdörtgen ve taş temelli kerpiç mimari içeren bir yapıdan ve sundurmalarla çevrilmiş açık alanlardan oluşmaktadır. Bu evreye ait üst üste inşa edilmiş iki fırın, yanlarındaki tandırlar ve ezgi taşları, ahşap direkler gibi unsurlar, yerleşimin uzun süreli olarak ve istikrarlı bir şekilde yerleşim gördüğünü düşündürmektedir. Bir sondaj açması niteliğindeki ŞH. V.5 evresinde ise, Hitit yerleşmesinin ilk evreleri olduğu tahmin edilen yeni bir tabaka tespit edilmiştir (Baştürk, 2018; 129-162). Ancak ilk evrelerini net bir şekilde anlayabilmek için, daha uzun süreli çalışmalara ihtiyaç vardır.

Şekil 19: Şarhöyük Hitit İmparatorluk Dönemi Yapıları.

Şarhöyük'te yapıların içinde ve çevresinde ele geçen küçük buluntular, bir miktar yerel özellik göstermesinin yanı sıra, büyük Hitit merkezlerinden tanınan karakteristik Hitit malzemesinden oluşur. Bu buluntular arasında seramikler yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır. Çok nadir örnekler dışında çark yapımı, açkısız veya çok az açkılanmış, kendinden astarlı, devetüyü ve bej renkli, tipik bir seramik repertuarı bulunmakla beraber kırmızı ve beyaz astarlı seramik örnekleri de, sayıca az olmasına rağmen tespit edilebilmektedir. Pişirme kalitesinin orta ve iyi olduğu görülmektedir. Mutfakta kullanılan kapların ise dış yüzeylerinde, pişmeden dolayı yoğun olarak siyah ve pembemsi krem renklerinde alacalanma ve is bulunmaktadır. Katkı genel olarak ince kum, ince taşçık ve mika olarak verilebilir.

Şarhöyük içim form repertuarı ise tabaklar (Çizim 1-4), çanaklar (Çizim 5-9), çömlükler (Çizim 10-17), testiler, kadehler, depolama kapları, şişeler, akıtacaklar, kapaklar, bezemeli gövde parçaları (Çizim 18-20) olmakla beraber Hattuşa ve diğer Hitit Merkezlerde gördüğümüz, İmparatorluk Dönemi karakteristik formlarından olan minyatür kaplardan (Çizim 21, 22) (Resim 4,5) oluşmaktadır.

Şarhöyük'teki malların bir kısmında, yine diğer Hitit yerleşmelerindeki gibi metale öykünme görülmektedir. İçi ve dışı çok iyi açkılanmış, ince cidarlı ve gri renkli metal görümlü çanak çömlük diplerinin yanı sıra perçin çivisi bezeli kulplar (Çizim 23, 24) metal taklidi örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diğer küçük buluntular arasında pişmiş toprak konik tezgah ağırlıkları, ağırşaklar, kemik delici ve saplar, dericilik ve bakır işçiliğinde kullanılan geyik boynuzundan

yapılmış aletler, bronz bilezik, bronz yüzük (Çizim 25) (Resim 6), iğne, boncuk, ok uçları (Çizim 26) (Resim 7) ve yine Hitit merkezlerinden tanıdığımız bronz pendant (Çizim 27) (Resim 8) gibi çeşitli küçük buluntular sayılabilmektedir. Mutfak alanlarındaki öğütme ve ezgi taşları da dikkat çekici diğer buluntular arasındadır.

Eskişehir'in tarihi coğrafyası için, çok sınırlı olsa da, henüz tablet olmamakla beraber nadir yazılı veriler yine Şarhöyük'ten gelmektedir. Yukarıda bahsedilen V.1 tabakasındaki büyük bir çöp çukuru içinde çok geç dönem malzemesi ile bir arada bulunan pişmiş toprak konik biçimli, ip delikli bulla (Resim 9), önemli yazılı belgelerden birini oluşturur ve MÖ 13. yüzyıla tarihlenmektedir. Bu bulladaki mühür baskısı, ne yazık ki kırıktır ve Şarhöyük'ün Hitit dönemindeki adını ve mührün sahibinin tam adını bu buluntu aracılığıyla öğrenemiyoruz. Ancak mührün üzerinde okunabilir kısımdaki "DUMU.LUGAL" ifadesi, yani bir prensin adının geçmesi burada henüz Hititçe adını bilemediğimiz Hitit yerleşmesinin önemini vurgulamaktadır (Darga ve Starke, 2003; Darga, 2004: 274-275). Ayrıca ilgili mühür baskısı çivi yazısı ile değil, Luwi hiyeroglifleri ile yazılmıştır.

Luwi hiyeroglifli ikinci bir filolojik veri ise, V.2 tabakasında tespit edilmiş olan Hitit formundaki mühürdür (Resim 10). Mühür, "Walwa/i(a)" adını taşıyan bir kişiye aittir. "Walwa/i(a)" ismi ve "Walwa/i" elemanının yer aldığı birçok isim, Hitit çiviyazılı tabletler ve hiyeroglifli mühürlerde karşımıza çıkmaktadır. Ünvanları ile beraber kaydedilen isimler olabileceği gibi Şarhöyük'te tespit edilmiş olan mühür, herhangi bir unvan içermemektedir (Doğan-Alparslan, 2015).

Bir diğer hiyeroglifli mühür, Geç Tunç Çağ tabakalarının son evresinde, Hitit İmparatorluk Dönemi tabakalarıyla ilişkili dolgunun temizliği sırasında tespit edilmiş ve önceki kazı sezonlarında açığa çıkarılan bulla ve mühürle beraber Şarhöyük'ten Hitit İmparatorluk Dönemi'ne ait üçüncü yazılı veri olarak karşımıza çıkmaktadır (Çizim 28) (Resim 11). Kısmen korunmuş ve siyah bir taştan yapılmış olan düğme mührün her iki yüzünde de hiyeroglif bulunmaktadır. A ve B yüzünün kompozisyonu küçük ayrıntılar dışında aynıdır. Kırık olması nedeniyle A yüzündeki isme ait ilk iki işareti okunabilir durumda olmakla beraber, B yüzündeki isme ait son iki işaret okunabilir durumdadır. İyi bir işçilik örneği gösteren mührün A yüzünde yer alan isim, "Luwa" şeklinde okunmakla birlikte Boğazköy mühürlerinden tanıdığımız "Luwa" ismi

ilişkilendirilebilmekte ve “masa adamı/sofracı” unvanına sahiptir. B yüzünde yer alan erkek ismi ise “x-wa/i(m)u(wa)” şeklinde okunmaktadır. Şarhöyük’te an itibariyle bulunmuş olan son mühür, hiyeroglif alanının geniş tutulması ve bir çerçeve içine sınırlandırılmış olması gibi özellikleriyle, benzerleri ile karşılaştırıldığında MÖ 13. yy’a tarihlendirilebilmektedir (Baştürk ve Doğan-Alparslan, 2018).

Arkeolojik ve yazılı veriler Şarhöyük ve çevresinin, Hitit Krallığı’nın bir parçası yada ona bağlı bir ülke olduğunu göstermektedir. Şarhöyük için, Hitit egemenliğinin bugün için bilinen en batı ucu olduğunu söylemek yanlış olmaz. Detaylı araştırmalar devam etmekte olup buluntu konteksinin artmasıyla höyük hakkında daha net sonuçlara ulaşmak mümkün olacaktır.⁵

3.3.1.2. Yüzey Araştırmaları

Höyücek (Yeni Mahalle Tümülüsü)

Bilecik - Bozüyük ilçe merkezine bağlı Yeni Mahalle’de yer alan ve Höyücek olarak tescillenen (Kökten, 1951: 209; Efe, 1992: 564) alanda, tekrar yüzey araştırmaları yapılmıştır. Höyükte İTÇ. III, 2. Binyıl ve Klasik dönem buluntularına rastlanmıştır (Sarı, 2018: 331-346).

Demirköy Höyüğü

Bilecik Merkez, Kurtköy’de konumlanan höyükte Turan Efe 1990 yılında ziyarette bulunmuştur (Efe, 1992: 565). Yeni yüzey araştırmaları kapsamında da höyük tekrar ziyaret edilmiştir. Höyük üzerindeki buluntular, Geç Kalkolitik, İTÇ. ve MÖ. 2.binyıla tarihlenmiştir (Sarı, 2018: 331-346).

---

⁵ Şarhöyük’le ilgili verilerin tamamı kazı arşivine aittir.

Mantarlık Höyük

Bozüyük – Karaağaç Köyü’nde tespit edilen höyük üzerinde ve çevresinde, MÖ. 2.binyıl başları, İTÇ ve az sayıda Neolitik Döneme tarihlenen çanak çömlek parçaları ile yontma taş ve sürtme taş alet parçalarına rastlanmıştır (Sarı, 2018: 331-346).

Kaletepe

Kaletepe, Kandilli Köyü’nün hemen batısında, Korualtı Mevkii’nin güneyinde konumlanmıştır. Kaletepe, Demir Çağı ve Doğu Roma Dönemlerinde kullanılmış olan bir kale yerleşimidir (Türkteki). Kalenin batı yamaçlarında Erken Demir Çağ çanak çömlekleri ile beraber az sayıda MÖ. 2.binyıl çanak çömleğine de rastlanmıştır (Sarı, 2018: 331-346).

Çukurhisar 2

Höyük, Eskişehir - Alpu İlçesi’nin Çerkez Çukurhisar Mahallesi’nin hemen güneybatısında konumlanmıştır. Höyüğün doğu ve kuzeydoğu yamacında İTÇ. III’ü yansıtan çanak çömlekler bulunurken güneydoğu yamacında MÖ. 2.binyıla ait çanak çömlek parçaları tespit edilmiştir (Fidan vd 2019: 21-40).

Hamam Karahisar Höyük

Höyük, Eskişehir - Günyüzü ilçesinde yer almaktadır. Höyüğün özellikle batı eteklerinde İTÇ II, İTÇ III ve MÖ. 2.binyılı yansıtan çanak çömlek parçalarıyla beraber birer tane mühür, sapan tanesi, kırık topuz başı ve ağırşak ele geçmiştir (Fidan vd 2019: 21-40).

Güllü Höyük

Höyük, Eskişehir - Seyitgazi ilçesine bağlı Büyükdere Mahallesi’nin 2 km. kuzeydoğusunda konumlanmıştır. Höyüğün üzerinde MÖ. 2. Binyıl başlarına ait

malzeme bulunurken, eteklerinde İTÇ II Dönemi'ne ait çanak çömlekler ele geçirilmiştir (Fidan vd 2019: 21-40).

Soğulcak

Höyük, Cevizli Mahallesi'nin 3.5 km. kuzeydoğusunda ve Soğulcak Mahallesi'nin de 1.4 km. doğusunda konumlanmıştır. Genel olarak İTÇ. III ve MÖ. 2. Binyıl çanak çömlekleri ele geçmiştir (Fidan vd 2019: 21-40).

Bahçehisar Höyüğü

Höyük, Bilecik - Bozüyük İlçesi'ne bağlı Kandilli Köyü'nün 4,3 km. kuzeydoğusunda konumlanmıştır. Bölgenin en büyük yerleşme yerlerinden biri olan Bahçehisar Höyüğü'nün doğu yamacında yer alan tarlalarda çok yoğun bir şekilde MÖ. 2. ve 3. Binyıla ait çanak çömlek parçaları ele geçirilmiştir (Sarı, 2019: 439-454).

Kaletepe

İlk olarak 2016 yılı araştırmaları sırasında Deniz Sarı ve ekibi tarafından saptanan höyük, olası bir MÖ. 2. Binyıl yerleşiminin var olup olmadığını anlamak için sonraki yıl yüzey araştırmaları kapsamında tekrar ziyaret edilmiştir. Kaletepe'nin üzerinde MÖ. 2. Binyıla ait herhangi bir buluntuya rastlamazken hemen kuzey eteklerindeki düzlüklerde çok sayıda MÖ. 2. Binyıla ait çanak çömlek parçaları ve cüruf kalıntıları ele geçirilmiştir. Kuzey eteklerde bulunan çanak çömlek parçalarının içinde, kırmızı astarlı ve iyi açkılı Demircihöyük ve Beycesultan MÖ. 2. Binyıl tabakalarından bilinen Orta Tunç Çağı bead-rim kase parçaları ve Geç Tunç Çağı'nda karakteristik olan flatenned bead-rim kase parçaları bulunmaktadır (Sarı, 2019: 439-454).

Oluklu Höyük

Höyük, Bilecik - Söğüt İlçesi, Oluklu Köyü'nde konumlanmıştır. İlk olarak, T. Efe'nin 1988 yılı Kütahya, Bilecik ve Eskişehir illerinde gerçekleştirilen yüzey

araştırmaları sırasında saptanan höyükte İTÇ. II Dönemi'ne tarihlenen çok sayıda çanak çömlek parçasına rastlamıştır (Efe, 1990: 444). Yine Höyük üzerinden toplanan malzeme için yoğun olarak M. 2. Binyıl anak çömlek parçalarına rastlanmıştır. Bunun yanı sıra höyük etrafındaki tarlalarda dikdörtgen prizma biçimli bir oyun taşı (zar) kk buluntu olarak saptanmıştır (levha). Söz konusu buluntu grupları genellikle Klasik ağların astralagosları ile ilişkilendirilmekle beraber daha M. 2. Binyıla ait olma olasılığı da söz konusudur. Bu buluntu üzerine detaylı çalışmalar devam etmektedir (Sarı, 2019: 439-454).

Tekynl Mezarlık Alanı

Mezarlık alanı, İnhisar'da Gedikkaya mağarası yakınlarındadır. Yapı içinde güney kesimde kaçak kazılar neticesinde toprak alınmış ve taban üzerine bir defineci çukuru açılmıştır. Açılan çukurdan atılan toprak yığınından gelen geç dönem çanak çömlekleri dışında M. 2. Binyıl başları için karakteristik olan bazı çanak çömlek parçalarına da rastlanmıştır. Bu parçalar içinde özellikle M. 2. Binyıl Batı Anadolu'su için karakteristik olan gri maldan bir yonca ağızlı testi parçasının yanı sıra kırmızı astarlı ve açkılı Hitit malından testi ve çömlek parçası sayılabilir. Geç Dönem yapı kalıntıları ve yoğun çalılıklar, yapıların altında yer alan M. 2. Bin yerleşiminin veya mezarlık alanının ne şekilde yayıldığının şimdilik saptanabilmesine engel olmuştur (Sarı, 2019: 439-454).

Yassı Höyük

Höyük, Gölpazarı - Kurşunlu Köyü'nde konumlanmıştır. İlk olarak T. Efe'nin 1990 yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir illerinde gerçekleştirdiği yüzey araştırmaları sırasında saptadığı höyük (Efe, 1992:567) zerinde İTÇ. II-III ve M. 2. Binyıl anak çömlek parçaları ele geçirilmiştir. Yeni yüzey araştırmaları sırasında ele geçirilen malzeme de höyükte yoğun bir M. 2. Binyıl yerleşiminin varlığına işaret etmektedir (Sarı, 2019: 439-454).

Suluk Höyük

Höyük, Bilecik – Gölpazarı'nda yer almaktadır. İlk olarak Kılıç Kökten'in raporlarında karşımıza çıkan ve Yassihöyük olarak anılan höyük (Kökten, 1951: 208), Suluk Höyük olarak tescillenmiştir. Höyük üzerinde MÖ. 2. Binyıl çanak çömleğiyle beraber, yoğun bir şekilde İTÇ. III çanak çömleği de ele geçirilmiştir (Sarı, 2019: 439-454).

Arıcaklar

Bilecik - Gölpazarı, Arıcaklar Köyü'nde yer almaktadır. Höyük ilk olarak, Kılıç Kökten tarafından tespit edilmiştir (Kökten, 1951: 209). Ardından Turan Efe 1990 yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yaptığı Yüzey Araştırmaları sırasında höyüğü ziyaret etmiştir (Efe, 1992: 561-583). Höyüğün tepesi için malzeme Klasik Dönem ve MÖ. 1. yıla tarihlendirilmekle beraber, höyüğün eteklerinde ve yamaçlarında MÖ. 2. Binyıl ve 3. Binyıla ait çanak çömlek parçaları ele geçirilmiştir (Sarı, 2019: 439-454).

SONUÇ

Bugün elimizde mevcut bulunan veriler, MÖ. 2.binyıl Anadolu'sunun egemen gücünün Hititler olduğunu göstermektedir. Geride bıraktıkları çanak çömlek gelenekleri, özgün heykel ve mimari eserleri ve tarih kavrayışları sayesinde geride bıraktıkları yazılı belgeler ile kültürel açıdan da Önasya'nın önemli toplumlarından biri olmuştur. Devletin yıkılma sebebi kesin olarak bilinmemekle birlikte, Anadolu'nun siyasi ve toplumsal tarihine bıraktığı izler görkemini korumaktadır.

Coğrafi olarak baktığımızda, Anadolu merkezli bir imparatorluk kurmuş olan Hititler, Suriye, Mezopotamya, Mısır gibi siyasi ve kültürel açıdan önemli olan bölgeler ile iletişim halinde kalmıştır. Aynı şekilde Batı Anadolu'da da etkin olduğunu gördüğümüz Hititler, imparatorluğun merkezine uzak olmasına rağmen, kendi avantajına bir güç dengesi oluşturmuş ve bölgeyi baskı altında tutmayı başarmıştır. İç Kuzeybatı Anadolu coğrafyası da Hitit etkilerinin yoğun bir şekilde görüldüğü bir coğrafyadır.

Belgeler, İç Kuzeybatı Anadolu'nun, Batı Anadolu ve Marmara Havzası'na ulaşabilmek için kilit noktada olduğunu göstermektedir. Bölgenin coğrafyasına bakıldığında hiçbir coğrafi engelle karşılaşmadan Batı Anadolu'ya ulaşma imkanlarının olduğu ortadadır. Yazılı kaynaklar, bu bölge ile ilgili pek çok yer adı sunmaktadır. Özellikle Wiluşa ve Arzawa Ülkeleri'nin yerlerinin lokalizasyonu hemen hemen aynı bölgeye yapılmış ve Hititlerin pek çok kez sefer düzenlediğini gördüğümüz bu ülkeler için, olası rotalar belirlenmiştir. Bu rotalar içerisinde en muhtemel olanı İç Kuzeybatı üzerinden takip etmiş oldukları yoldur. Sonuç olarak Hititler, aynı zamanda yerleşmiş olduklarını gördüğümüz İç Kuzeybatı Anadolu'yu sefer güzergâhı olarak da kullanmışlardır. Birçok sefer kaydında bölge ile ilişki kurulabildiği için de muhtemel isim önerileri yapılmaktadır.

Arkeolojik buluntularla birlikte yazılı antlaşma ve sefer kayıtları değerlendirildiğinde, Batı Anadolu'ya ulaşmak için rota olarak kullanılan İç Kuzeybatı Anadolu'daki toplulukların, Hititlerle yakın ilişki içinde olduklarını görülmektedir. Bu zamana kadar yapılmış olan arkeolojik çalışmalar ve yüzey araştırmaları bölgede yoğun bir Hitit geleneğinin varlığını göstermektedir. Yapılan incelemelerde tespit edilen

buluntulara göre MÖ. 2.binyılda İç Kuzeybatı Anadolu'da yoğun bir iskan faaliyeti ile birlikte, bölgedeki halkın tamamen yerel mi yoksa krallığa bağlı merkezlerden mi olduğunu söyleyebilmek ileri araştırmalarla mümkün hâle gelecektir.

Özellikle Eskişehir ve civarında tespit edilebilen yazılı veri çok kısıtlı olduğundan, sadece ana merkezlerden bölge ile ilişkili yazılı verilerin yorumlanmasıyla belirli sonuçlara ulaşılabilmektedir. Bu durum veri kısıtlılığı yarattığı için arkeolojik malzemenin yorumlanmasının önemi ve etkisi artmaktadır. Örneğin, , “spalia” ve “palia” dan evrildiği düşünülen Pessinus, Batı Anadolu güzergâhı üzerinde olduğu bilinen Şapalla için çok ciddi öneri olarak kabul görmektedir. Coğrafya ve isim benzerliği noktasında eşleştirme için çok uygun olan Pessinus'ta, 1 adet testi parçası ve kül tabakasından alınan radyokarbon örneği, buradaki Hitit varlığını ima etmektedir. OTÇ'ye geçiş malzemesine bakıldığında Küllüoba'dan ele geçirilen seramiklerinde Hitit seramiği öncüllerinin özelliklerine sahip olması, İç Kuzeybatı Anadolu'nun Hititler için yalnızca bir rota değil, aynı zamanda bir yerleşim bölgesi olduğu göstermektedir.

Bölgenin arkeolojik veri olarak en uzun tabakasını ve en yoğun buluntusunu veren yerleşimi olan Şarhöyük'e bakacak olursak, sadece çanak çömlek özellikleriyle bile Hitit yerleşimini işaret etmektedir. Eski Hitit Krallığı ve Hitit İmparatorluk Dönemi özellikleri belirgindir. Diğer Hitit merkezlerinde görülmeyen çanak tiplerinin de ele geçirildiği Şarhöyük'te, Eski Hitit Krallığı'nın tipik metal taklidi mallardan oluşan kulp parçaları, başkent Hattuşa gibi önemli merkezlerde gördüğümüz minyatür kaplarla beraber, çok sayıda günlük kullanıma uygun çanak çömlek parçaları, tabaklar, depolama kapları, şişeler gibi formlar ele geçmiştir. Yaklaşık olarak 9 metrelik bir Hitit dolgusuyla karşılaşılan höyükte büyük silo çukurları ve ocaklar da tespit edilmiştir. Bunların muhtemel mutfak kısımları ya da büyük pişirme alanları olduğunu düşündürmektedir. Metal buluntulara bakacak olursak, yine dönemin tipik ok uçları ve pendantları dikkat çeken buluntu tiplerini oluşturmaktadır. Üçüncü bölümde de bahsettiğimiz gibi kemik alet ve objeler de ele geçirilen buluntular arasında bulunmaktadır.

Şarhöyük'te İç Kuzeybatı Anadolu için kısıtlı olduğunu bildiğimiz yazılı verilerin örneklerinden olarak nitelendirebileceğimiz buluntular da bulunmaktadır.

Üçüncü bölümde bahsediliği üzere, iki adet mühür ve bir adet bulla, bu buluntu konteksini oluşturmaktadır. İsim kısmı kırık olarak ele geçirilebilen bulla üzerindeki “DUMU.LUGAL” ifadesinin “kral oğlu” gibi yüksek rütbeli bir memurun bölgede bulunduğunu göstermektedir. İşleri yönetmek ve kralı temsil etmenin yanı sıra, kilit politik açıdan etkin yetkilere sahip olduğu bilinen “DUMU.LUGAL” ünvanına sahip birinin, Şarhöyük ve çevresinde olduğunun bilinmesi, İmparatorluk Dönemi için bu bölge ile merkez arasında diplomatik bir bağ olduğunu göstermektedir. “Walwa/i(a)” ismini taşıyan diğer mührün sahibinin unvanı bilinmese de, bu dönemde katiplik gibi önemli memuriyette bulunan aynı ismin sahiplerinin olduğu bilinmektedir. Diğer bir hiyeroglifli mührü baktığımızda ise “Luwa”, yani “sofracı” ünvanına sahip ama ismi tespit edilemeyen bir kişi karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla, Şarhöyük’te ele geçen yazılı ve arkeolojik verilere bakıldığında, gerek minyatür kaplar gibi spesifik buluntu gruplarına sahip olması gerek önemli kişilere ait olan mühürler, yerel bir yerleşim de olsa imparatorluğa bağlı bir merkez de olsa önemli bir konumda olduğunu söylemek için yeterli temeli oluşturmaktadır.

İmparatorluğun sonunu getiren Deniz Kavimleri Göçleri, İç Kuzeybatı Anadolu’yu da etkilemiştir. Şarhöyük gibi henüz çalışmaları tamamlanmamış olan yerleşimler için oluşan değişikliklerle ilgili net görüş belirtebilmek zor olsa da Hitit Krallığı’nın önemli bir merkezi olması sebebiyle etkilerinin kökten olduğunu düşünmek makuldür. Yazılı veriler ve arkeolojik buluntuların incelenmesi sonucu İç Kuzeybatı Anadolu’nun, Sakarya Nehri’nin batısı olarak da belirtebileceğimiz bölgenin, Hititler için sadece bir güzergah değil iskan olarak da kullandığı sonucuna varılabilir. Burada yerli halkın yanında, belki de onları yönetmek için bulunan Hititler tarafından iskan edildiği söylenebilir.

Bölgenin 2.binyıldaki tarihi ve Hititler ile olan ilişkisi, burada gerçekleştirilecek olan kazı ve yüzey araştırmalarının artmasıyla daha anlaşılır hâle gelecektir. Bu, bölgenin Hititlerden önce ve sonraki tarihinin dinamiklerini de ortaya çıkmasını sağlayacak, belki de tarihsel bir izlek oluşturacaktır.

KAYNAKÇA

- Akurgal, Ekrem (2003), *Anadolu Uygarlıkları*, Ankara.
- Akurgal, Ekrem (2005), *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara.
- Akyol, Şemsettin (2018), *Neolitik Dönem’de Keçiçayırı Yerleşmesi*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik.
- Alparslan, Metin (2006), “Savaş Sanatı”, *National Geographi*, Sayı 1, İstanbul: ss. 82-83.
- Albright, William (1950), “Some Oriental Glosses on the Homeric Problem”, *American Journal of Archaeology* 54, ss. 162-176.
- Archi, Gilan (2003), Middle Hittite-Middle Kingdom, in G. Beckman & R. Beal McMahon (eds) *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. On the Occasion of His 65th Birthday*. Eisenbrauns: Winona Lake.
- Baştürk M., Doğan Alparslan, M. (2018), “A New Hieroglyphic Seal From Şarhöyük”, *OLBAXXVI*, ss. 31-40
- Baştürk, Mahmut Bilge (2018), "The Hittite Presence at Şarhöyük/Dorylaion: An Overview", *Pessinus in Its Regional Setting* (ed. G. R. Tsetskhladze), *Colloquia Antiqua* 21, ss.129-162.
- Bayramoviç, Goyko (2011), “Eski Asur Koloni Dönemi Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası”, *Müze Tusculanum Press*, ss. 133.
- Beckman Garry (1999), *Hittite Diplomatic Text*, Atlanta.
- Bilgen, Nejat (2006) “Çavlum Orta Tunç Çağı Nekropolü’nde Ele Geçen Lületaşı Mühür”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 5.Cilt/16. Sayı, ss. 17–21.
- Bryce, Trevor (1974), “Some Geographical and Political Aspects of Mursilis’ Arzawan Campaign”, *Anatolian Studies* 24, ss. 103-116.
- Bryce, Trevor (1985), “A Reinterpretation of the Milawata Letter In The Light of the New Join Piece”, *Anatolian Studies* 35, ss. 13-23.
- Bryce, Trevor (1989), “Ahhiyawans and Mycenaean-An Anatolian Viewpoint”, *Oxford Journal of Archaeology* 8, ss. 297–310.
- Bryce, Trevor (1993), *Letters of the great kings of the ancient near east: the royal correspondence of the late bronze age*, London.
- Bryce, Trevor (1998), *The Kingdom of the Hittites*, Oxford.
- Bryce, Trevor (2005), *The Kingdom of the Hittites*, Oxford.

- Bryce, Trevor (2012), *The World of the Neo-Hittite Kingdoms. A political and military history*, Oxford.
- Chaput, Ernest (1941), *Phrygie, Exploration archeologique, Geologie et geographie physique*, Paris.
- Darga, M., Starke, F. (2003), "Eine Tonbulle mit Hieroglyphen Luwischem Siegelabdruck aus Şarhöyük-Dorylaion", *Studia Troica* 13, ss. 161-164.
- Darga, Muhibbe (1992), "Şarhöyük-Dorylaion Kazıları (1989-1992)", *Kazı Sonuçları Toplantısı XV*, ss. 481-502.
- Darga, Muhibbe (1992), *Hitit Sanatı*, İstanbul.
- Darga, Muhibbe (2004), "Şarhöyük-Dorylaion (Eskişehir) Kazılarında Hitit Buluntuları (1989–2003)", Korkut, T., Işkan, H. and Işın, G. (eds.), *60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan. Anadolu'da Doğdu/Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburtstag*, İstanbul, ss. 269-283.
- Dinçol, Ali (1982), "Hititler", *Anadolu uygarlıkları görsel Anadolu tarihi ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul: ss. 18-120.
- Doğan-Alparslan, Meltem (2000), "Hitit Metinlerine Göre M.Ö. İkinci Binyılda Hitit-Ege Dünyası İlişkileri", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ss 72.
- Doğan-Alparslan, Meltem (2012), Hitit Kralı II. Muwattalli: Kişiliği ve İcraatı, *Studia ad Orientem Antiquum*, İstanbul.
- Doğan-Alparslan, Meltem (2015), "Ein Hieroglyphensiegel aus Şarhöyük", *Istanbulur Mitteilungen* 2015/65, ss. 273-276.
- Efe, Turan (1990), "1988 yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapılan Yüzey Araştırmaları" *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, ss. 405-424.
- Efe, Turan (1990b), "1988 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapılan Yüzey Araştırmaları", *Anadolu Araştırmaları* 12, ss. 1- 19.
- Efe, Turan (1992), "1990 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapılan Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı IX*, ss.561-583.
- Efe, Turan (1994), "1992 yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapılan Yüzey Araştırmaları" *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, ss. 571-592.
- Efe, Turan (1995a), "1993 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapılan Yüzey Araştırmaları", *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, ss. 245-266.
- Efe, Turan (1995b), "İç Batı Anadolu'da İki Neolitik Yerleşme: Fındık Kayabaşı ve Akmakça", Nezih Başgelen (Ed.) *İ. Metin Akyurt Bahattin Devam Anı Kitabı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, ss. 105-114

- Efe, Turan (1997), "1995 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir illerinde Yapılan Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı XIV*, Ankara, ss. 215-232.
- Efe, T. Sarı, D. Fidan, E. (2011), "The Significance of the Keçiçayırı Excavations in the Prehistory of inland Northwest Anatolia", Nejat Bilgen, Ralf Von Den Hoff, Serpil Sandalcı, Sevcan Silek (Ed), *Archaeological Research in western central Anatolia (The IIIrd international Symposium of Archaeology)*, Kütahya, ss. 9-28.
- Efe, T., vd. (2015), "Bilecik İli 2013 Yılı Yüzey Araştırması", *XXXII. Kazı Sonuçları Toplantısı C:1*, ss. 495-504.
- Efe, T., Perello, B. (2016), "Second Millenium site distribution and pottery of Inland Northwestern Anatolia", *Anatolia Antiqua XXIV*, ss. 35-90.
- Efe, T., Tuna, Y. (2017), "Frigya Yaylası'nda Yer Alan Keçiçayırı Yerleşmesinde Ele Geçirilen İlk Tunç Çağı Çanak Çömleği", *Arkeoloji DergisiXXII*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi Yayınları, İstanbul, ss. 49-116.
- Fidan vd (2019), "Eskişehir ve Kütahya İlleri Tarih Öncesi Dönem Yüzey Araştırmaları (EKAR) 2017 Yılı Çalışmaları", *35. Araştırma Sonuçları Toplantısı cilt 2*, ss 21-40.
- Forlanini, Massimo (2010), "An Attempt at reconstructing the branches of the Hittiteroyal family of the Early kindom period", Y. Cohen – A. Gilan – J. Miller (eds.), *pax hethitica: studies on the hittites and their neighbours in honour of Itamar Singer*, Wiesbaden
- Forrer, Emil (1926), *Forschungen I*, Berlin.
- Forrer, Emil (1932), *RLA I*, Berlin.
- Forrer, Emil (1937), *Kilikien zur Zeit des Hatti-Reiches*, Leipzig.
- Friedrich, John (1926), *Mit Duppi-Tessup von Amurru, Targasnallis von Hapalla und Kipanta-KAL von Mira und Kuwalija*, Leipzig.
- Friedrich, John (1930a), "Staatsvertäge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache II, (Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft 34/1)", *Leipzig, J.C. Hinrich'sche Buchhandlung*, Ss 42-102.
- Garstang, J., Gurney, R. (1959), *The Geography of The Hittite Empire*, London.
- Garstang, John (1941), "Arzawa ve Lugga Memleketlerine Ait Bir Harita", *Bellethen V*, 17-32.
- Goetze, Albrecht (1933), "Die Annalen des Mursilis", *MVAG 38*, ss. 18-32.
- Goetze, Albrecht (1957), *Kleinasien, Kulturgeschichte des Alten Orients*, München.

- Goetze, Albrecht (1960), “The Beginning of the Hittite Instructions for the Commander of the Border Guards”, *JCS 14*, ss. 69-73.
- Gurney, Oliver (2001), *Hititler*, Dost Kitabevi, Ankara.
- Güterbock, Hans (1967), “The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered”, *JNES 26*, ss. 73-81.
- Güterbock, Hans (1980), “Seals and Sealings in Hittite Lands, in DeVries, K. (ed.), ss 5163.
- Güterbock, Hans (1986), “Troy in the Hittite texts? Wilusa, Ahhiyawa, and Hittite History”. In Mellink, M.J. (ed.), *Troy and the Trojan War*, ss. 41-68.
- Haspels, Emilie (1971), *The Highlands of Phrygia Sites and Monuments I, The Text*, Princeton University Press, New Jersey.
- Hawkins, David (1995), *The hieroglyphic inscription of the sacred pool complex at hattusa (SÜDBURG)*, Wiesbaden.
- Hawkins, John David (1998), “The Land of İŝsuva: The Hieroglyphic Evidence”, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (16-22 Eylül 1996 Çorum)*, Ankara.
- Henrickson, R. Chapter (1995), “Hittite Potters and Pottery : The View from Late Bronze Age Gordion”, *Biblical Archaeologist 52 (2)*, ss 82-90.
- Houwink Cate, John (1966), “Mursilis' Northwestern Campaigns - Additional Fragments of his Comprehensive Annals”, *JNES 25*, ss. 162-191.
- Huxley, Leonard (1960), *Achaean and Hittites*, Oxford.
- İznic, Erkan (2006), *Roma İmparatorluğu Dönemi'nde Frigya Epiktetos Merkezlerinde (Dorylaeum, Nacolea, Midaeum, Cotiaeum, Aezani) Sosyopolitik, Sosyoekonomik ve Sosyokültürel Yapı*, Doktora Tezi, Eskişehir.
- Kapuci, Asuman (2019), “Erken Tunç Çağ'da Geçiş Noktasındaki Kilit Bölge: İç Kuzeybatı Anadolu ve Kültürel Kimlik Tanımı”, *Serap Yaylı'ya Sunulan Yazılar (eds. A. Erön, E. Erdan)*, ss. 65-79.
- Karauğuz, Güngör (2002), *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Klengel (1999), *Die Geschichte des hethitischen Reiches*, Leiden/Boston/Köln. ss: 193-194.
- Kökten, Kılıç (1951), “Kuzeybatı Anadolu'nun Tarihöncesi Hakkında Yeni Gözlemler”, *DTCF Dergisi IX*, ss. 201-214.

- Krahmer, Heinhold (1977), *Arzawa*, Untersuchungen zu einer Geschichte nach den hethitischen Quellen, Heidelberg.
- Kretschmer, Paul (1924), "Alaksandus, König von Wilusa", *Glotta* 13, ss. 205–213.
- Latacz, Joachim (2002), "Wilusa (Wilios/Troia): Zentrum eines hethitischen Gliedstaates in Nordwest-Kleinasien", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu*, ss. 196 – 201.
- Macqueen, J.G. (1968), "Geography and History in Western Asia Minor in the Second Millennium B.C", *Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara*, ss. 117-125.
- Macqueen, J.G. (2001), *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, ArkadaşYayınevi, Ankara.
- Martino, Stefano de (2013), "Din Ve Mitoloji", *Hititler*, ss. 410-429.
- Mellaart, James (1958), "The End of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean", *AJA* 62, ss. 9-33.
- Mellaart, James (1968), "Anatolian Trade with Europe and Anatolian Geography and Culture Provinces in the Late Bronze Age", *Anatolian Studies* 18, ss. 187-202.
- Mellaart, James (1974), "Western Anatolia, Beycesultan and The Hittites", *Mansel'e Armağan I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 493-526.
- Mellaart, James (1993), "The Present State of Hittite Geography, Aspect of Art And Iconography: Anatolia And Its Neighbors", *Studies In Honor of N. Özgüç, Nimet Özgüç'e Armağan*, Ankara.
- Mellink, Machteld (1956) *Hittite Cemetery at Gordion*, *Museum Monographs*, Philadelphia.
- Niemeier, Dietrich (1998), "The Mycenaeans in Western Anatolia and The Problem of The Sea People", edited by S. Gittin, A. Mazar, and E. Stern,, in *Mediterranean Peoples in Transition Honor of Trade Dotham*, *Israel Exploration Society*, Kudüs, ss. 17-65.
- Niemeier, Dietrich (1999), "Mycenaeans and Hittites in War in Western Asia Minor", *Aegaeum* 19, ss. 141-155.
- Özcan, Ali (2012), "Yağrı Steli", *Ömer Çapar'a Armağan*, Ankara, ss. 21-29
- Ramsay, William (1961), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, İstanbul.
- Sarı, Deniz (2007), "Küllüoba'da Ele Geçirilen Siyah Ağız Kenarlı Kaselerden (Black-Topped) Birkaç Örnek", (ed. Doğan-Alparslan M., Alparslan, M.,H.Peker) *Belkis Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan*, Ege Yayınları, İstanbul, ss. 647-656.

- Sarı, Deniz (2011), “İlk Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağı’nda Batı Anadolu’nun Kültürel ve Siyasal Gelişimi”, *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu*, ss. 200.
- Sarı, Deniz (2017), “Yeni Yüzey Araştırmaları Işığında İlk Tunç Çağı’nda Bozüyük”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 26, ss. 140-154.
- Sarı, Deniz (2017) “Bilecik İli 2016 Yılı Yüzey Araştırması”, *35. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt*, ss 331-346.
- Sarı, Deniz (2018) “Bilecik İli 2017 Yılı Yüzey Araştırmaları”, *36. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt*, ss 439-454.
- Schachner, Andreas (2011), *Hattuscha. Auf der suche nach dem sagenhafden GroBreich der hethiter*, München.
- Seeher, Jurgen (1992), "Die Nekropole von Demircihüyük-Sarıket", *İstanbul Mitteilungen* 42, ss. 5-19.
- Seeher, Jurgen (1992), “Tod und Bestattung in der Vorgeschichte/Tarih Öncesi Çağlarda Ölüm ve Gömü”, *Arkeoloji ve Sanat* 59, ss 3-15.
- Seeher, Jurgen (2007), “Tunç Çağı’nda Kent Savunması: Hattuşa’da Hitit Surunun Rekonstrüksiyonu”, Refik Duru’ya Armağan, İstanbul, ss. 199-211.
- Seeher, Jürgen (2013), “Hitit Mimarlığı”, *Hititler*, ss. 315-328.
- Sevin, Veli (2003), *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul.
- Schroop, Ulf (2013), “Gündelik Hayatın Ve Ayrıcalığın Nesneleri: Hitit Çanak Çömleği”, *Hititler*, ss. 356-362.
- Singer, Itamar (1983), “Western Anatolia in the Thirteenth Century B.C. According to the Hittite Sources”, *Anatolian Studies* 33, ss. 205-217.
- Singer, Itamar (2006), “pihassas(s)i-“, *RIA*. Band 10, ss. 559-561.
- Sommer, Ferdinand (1932), *Die Ahhijava-Urkunden*, München.
- Starke, Frank (1997), “Troia im Kontext des Historisch-Politischen und Sprachlichen Umfeldes Kleinasien im 2. Jahrtausend”, *Studia Troica* 7, ss. 447-487.
- Starke, Frank (2001a), “Seha (mit Dynastie-Stemma)”, *Der Neue Pauly, Enzyklopädie der Antike*, Band 11, ss 345-346.
- Stein, Gil (2008), “ A Theoretical Modal for Political Economy and Social Identity in the Old Assyrian colonies of Anatolia”, *TÜBA-AR* 11, ss. 24-40.
- Şahin, Fatma (2013), *Küllüoba Höyüğü Orta Tunç Çağı’na Geçiş Dönemi (Übergangsperiode): Mimari ve Çanak Çömlek*, Doktora Tezi, İstanbul.

- Tsetsckhladze, Gocha (2009), “Notes on Phrygian Pessinus”. Sağlamtimur, H., Abay, E., Derin, Z., Erdem, A.Ü., Batmaz, A., Dedeoglu, F., Erdalkıran, M., Baştürk, M.B. and Konakçı, E. (eds.), *Altan Çilingiroğlu’na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı’na Adanmış Bir Hayat/Studies In Honour Of Altan Çilingiroğlu: A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea*, İstanbul, ss. 703-717.
- Tüfekçi Sivas, Taciser (2010), “Şarhöyük. Eskişehir’in Geçmişini Aydınlatan Işık”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi* 14, ss. 56-73.
- Türkcan, Ali Umut (2015), “Kanlıtaş Höyük Frigya da Tarihöncesi Yeni İzler”, *Aktüel Arkeoloji* 44. sayı, ss 12-14.
- Umar, Bilge (1990), “Arzawa Ülkelerinin Lokalizasyonu Üzerine Yeni İpuçları”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 46, ss. 28-29.
- Ünal, Ahmet (1989), “On The Writing of Hittite History”, *JAOS* 109-2, ss. 283-287.
- Ünal, Ahmet (1991), “Two Peoples on Both Sides of the Aegean Sea: did the Achaeans and the Hittites Know Each Other?” *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan* 4, ss. 16-44
- Ünal, Ahmet (2002), *Hititler Devrinde Anadolu 1*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Ünal, Ahmet (2003a), *Hititler Devrinde Anadolu 2*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Van Den Hout, Theo P. J. (1997), “Institutions, Vernaculars, Publics: The Case Of Second-Millennium Anatolia”, *Margins of Writing, Origins of Cultures* (Oriental Institute Seminars Number 2), Oriental Institute: Chicago.
- Van Den Hout, Theo P. J. (2013), “Hitit Krallığı Ve İmparatorluğunun Kısa Tarihi”, *Hititler*, ss. 22-44.
- Veenhof ve Eidem (2008), *The Old Assyrian Period (OBO 160/5)*, Fribourg-Göttingen.
- Voigt vd. (1997), “Fieldwork at Gordion, 1993-1995”, *Anatolica* 23, ss 1-59.
- Wilhelm, Gernot (1989), *The Hurrians*, England.
- Wilhelm, Gernot (2009), “Demographic Data From Hittite Land Donation Tablets”, *Central-North Anatolia in The Hittite Period. New Perspectives in Light of Recent Research*, Rome, ss. 223-233.
- Wilhelm, Gernot (2012), “Şuppiluliuma I. Und Die Chronologie Der Amarna-Zeit”, R. Hachmann (ed.), kamid el-Loz 20, *Die keilschriftbriefe und der horizont von el-amarna*, ss. 225-257.

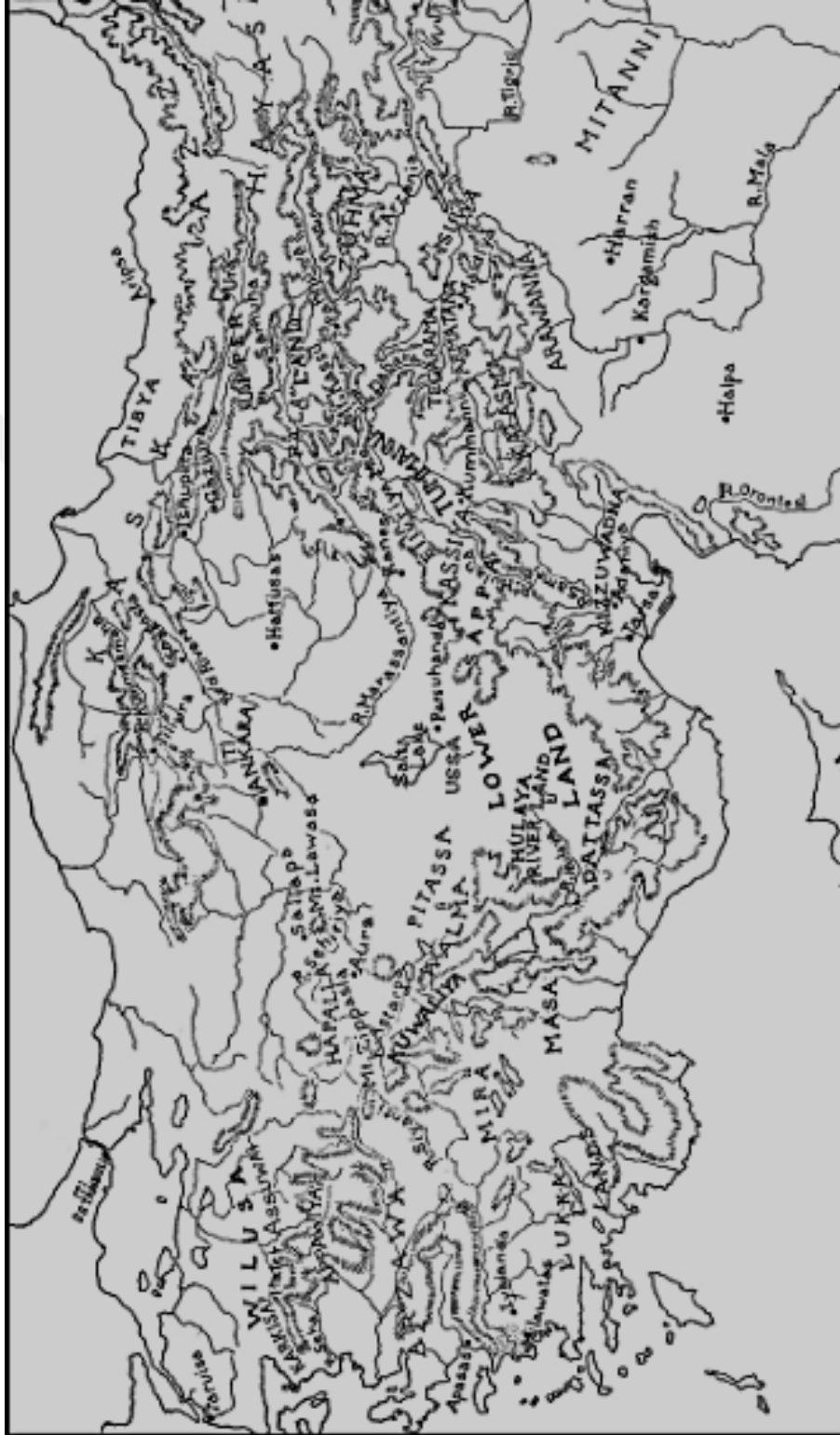
Yakar, Jak (1976), “Hittite Involvement in Western Anatolia”, *Anatolian Studies* 26, ss. 117-128.

Yıldırım, Tayfun (2013), “Hüseyindedede”, *Hititler*, ss. 228-237.

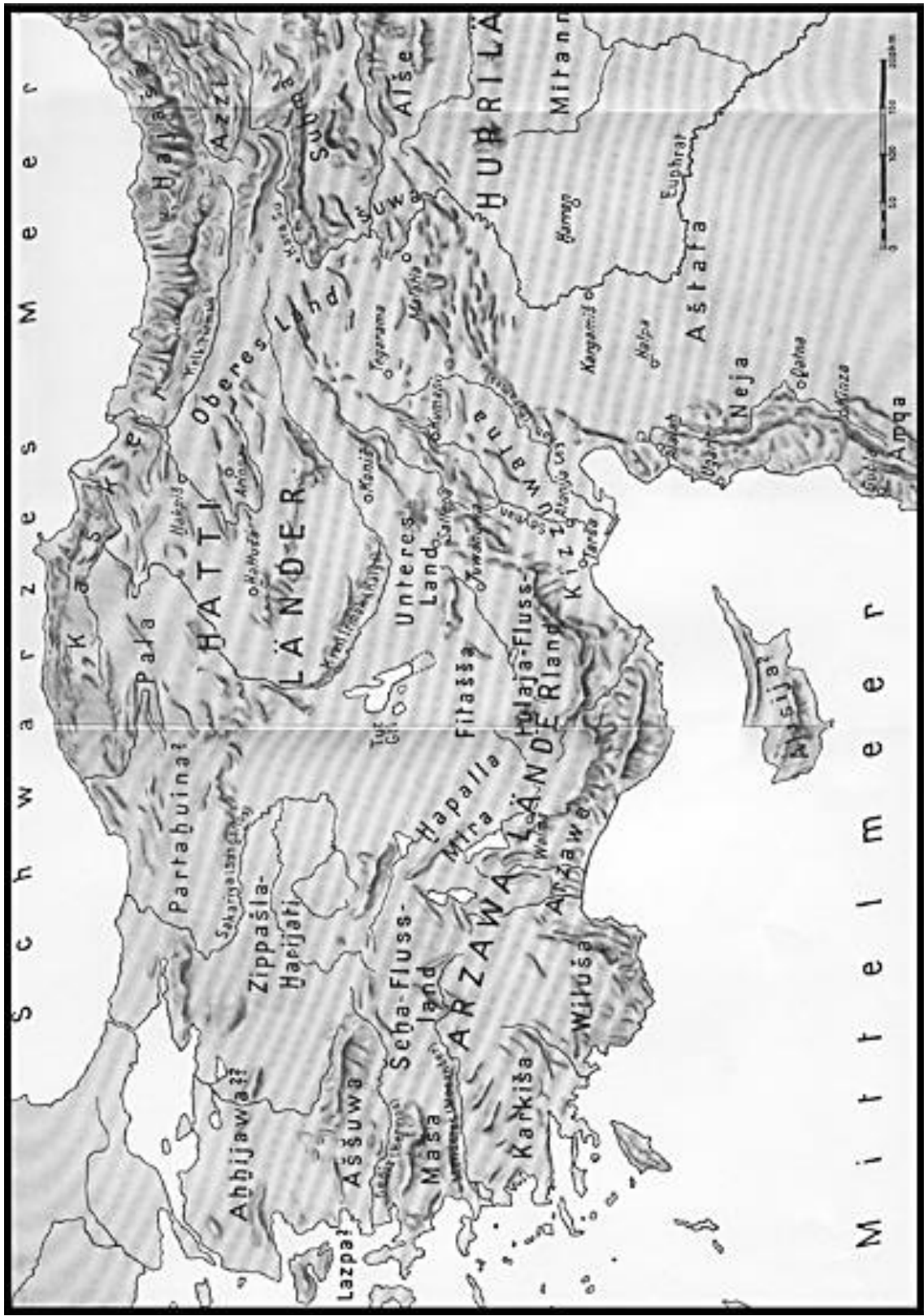

EK (Haritalar, Çizimler, Resimler)

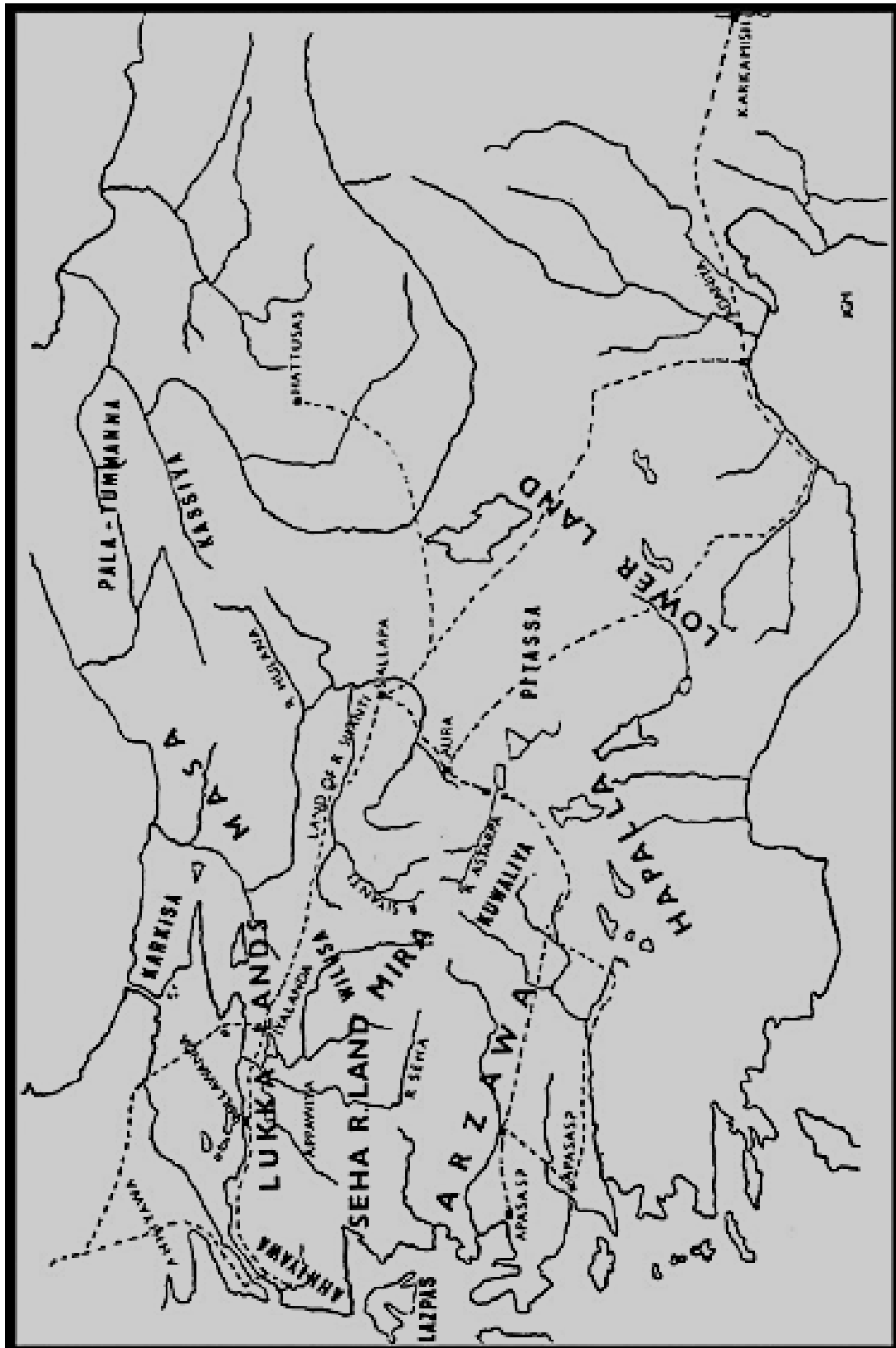
Levha 1

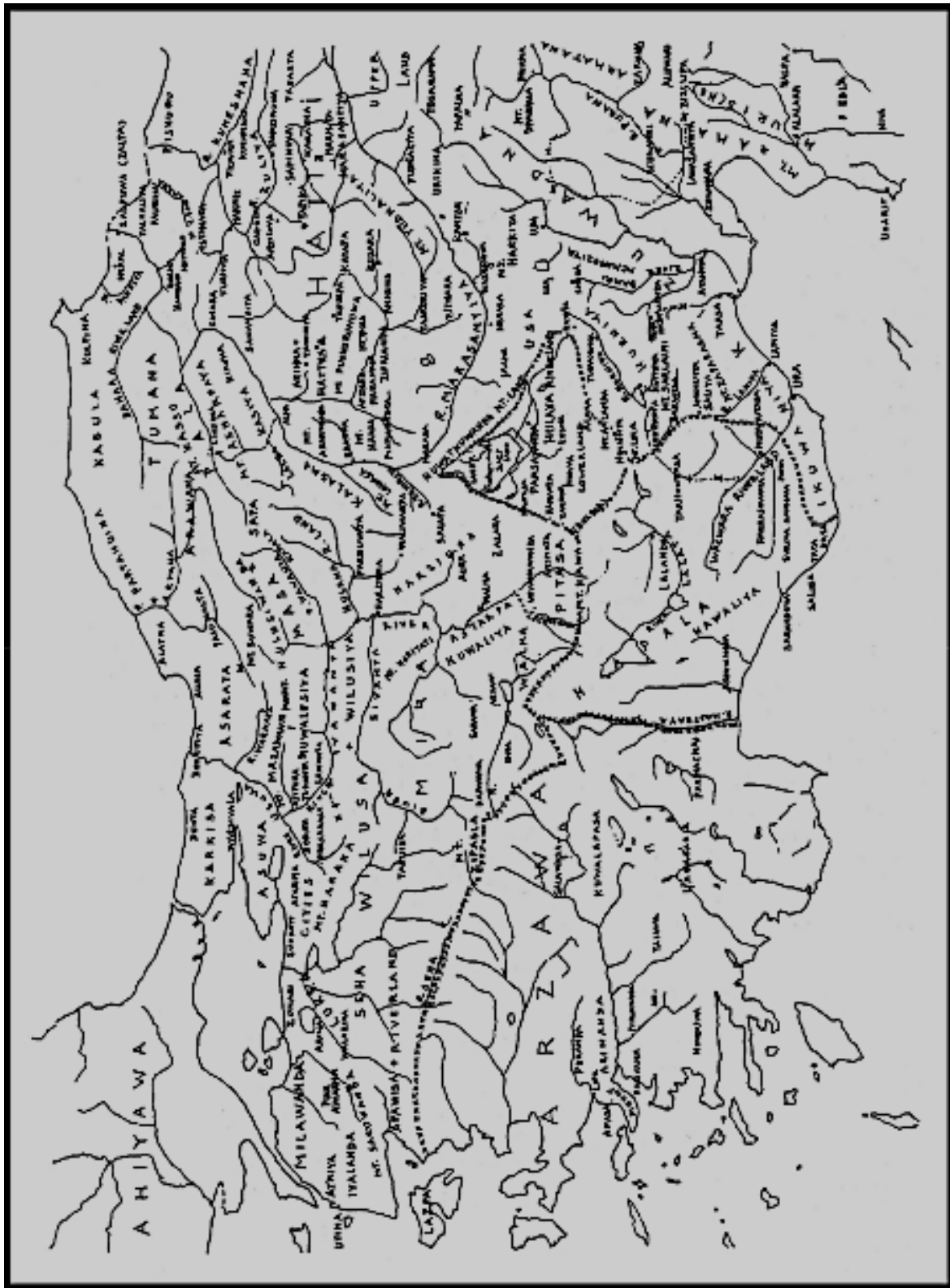
Harita 1

Harita 2

Harita 3

Harita 4

Harita 5

Harita 6

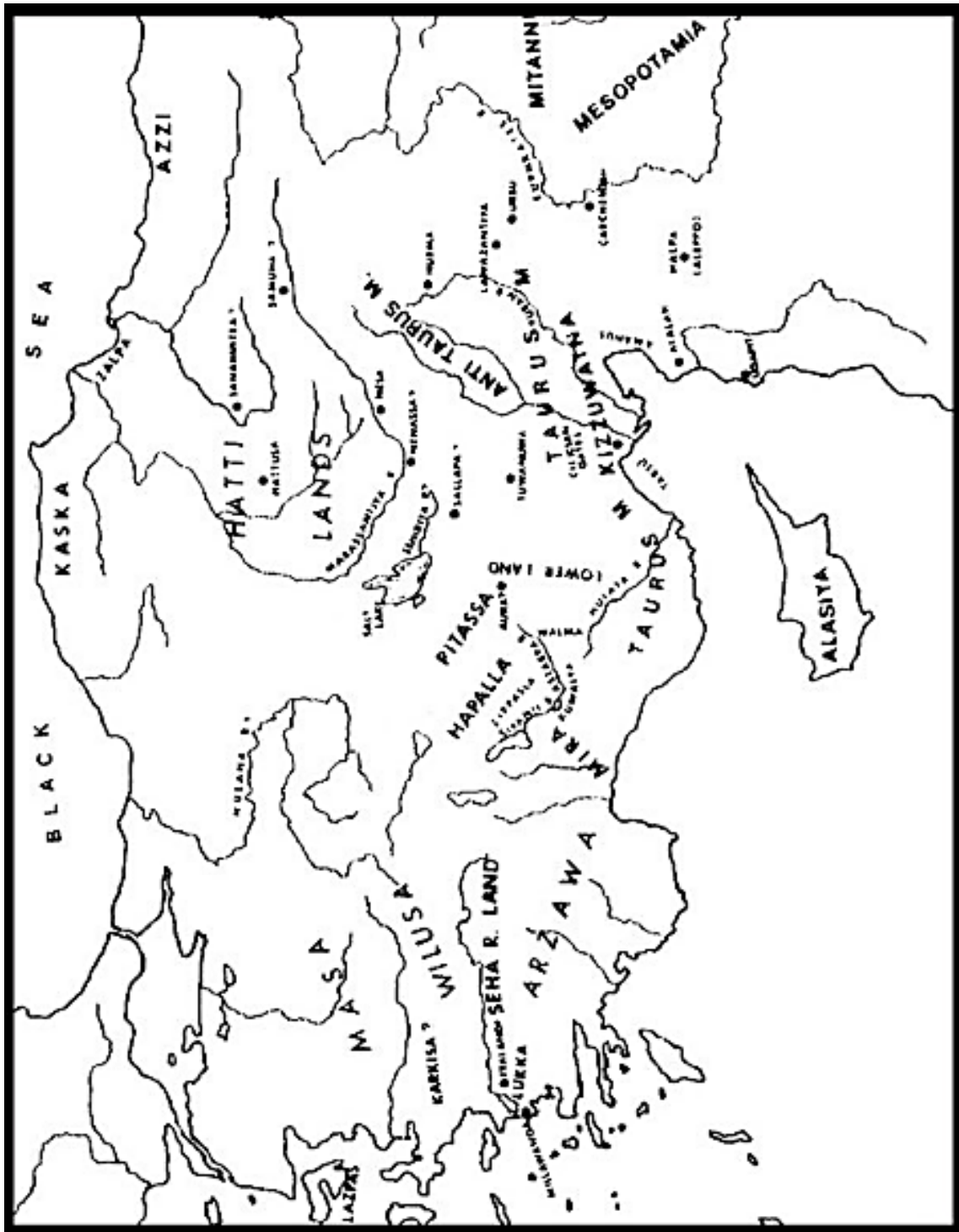

Harita 7

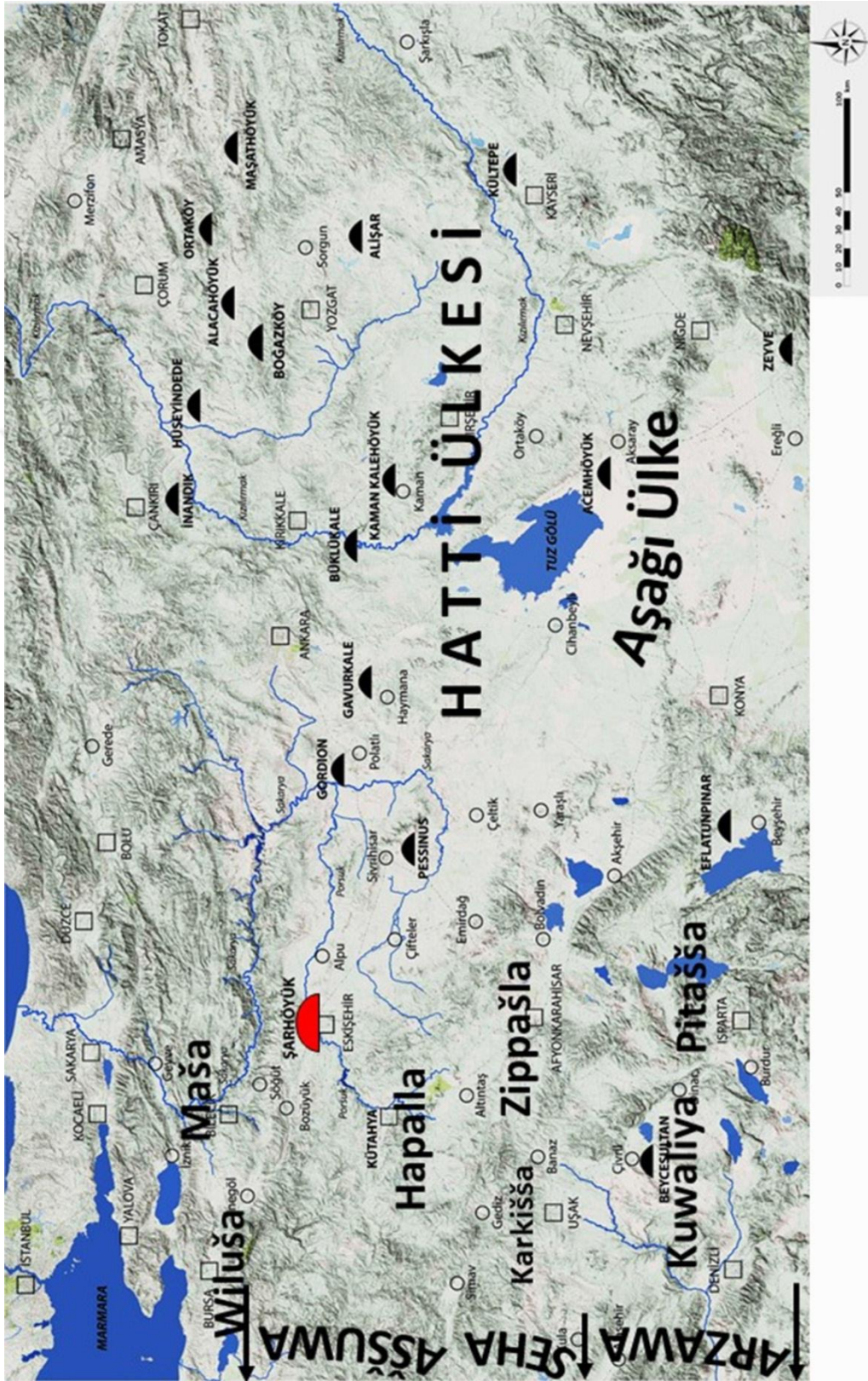

Harita 8

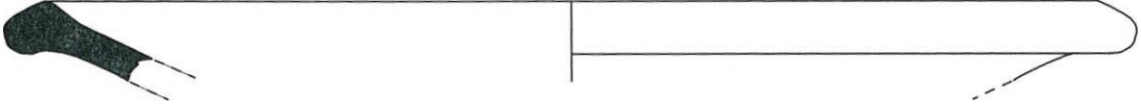
Harita 9

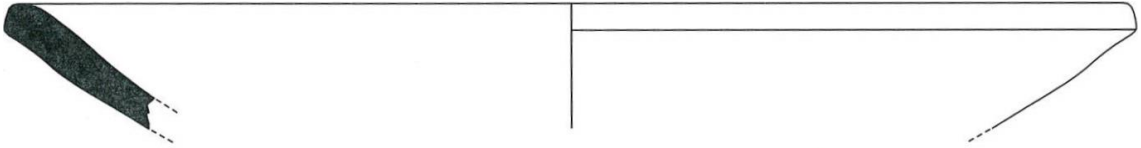
Harita 10

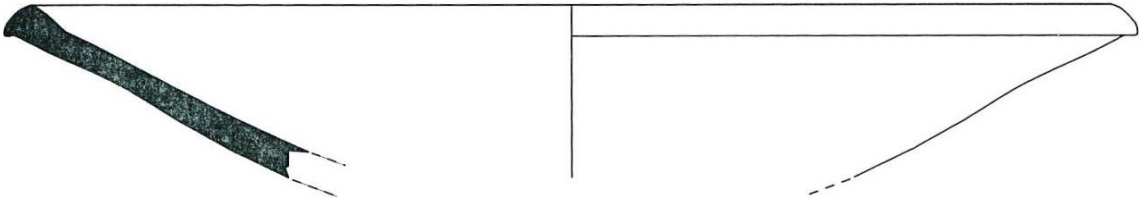
Harita 11

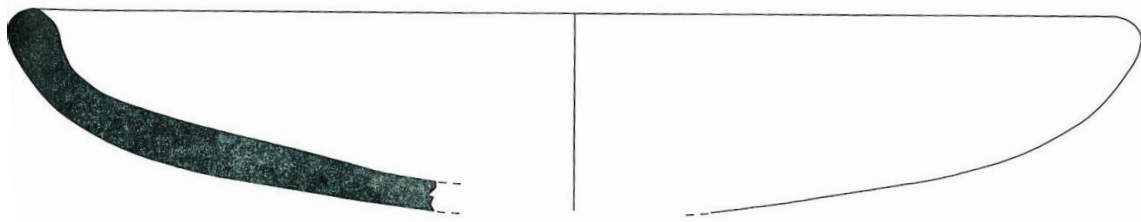
Çizim 1

Çizim 2

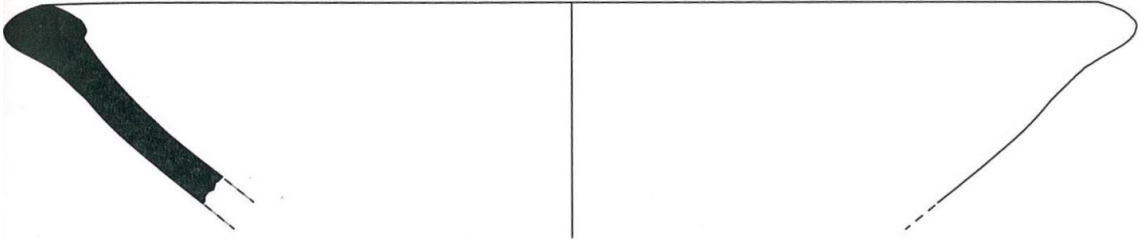

Çizim 3

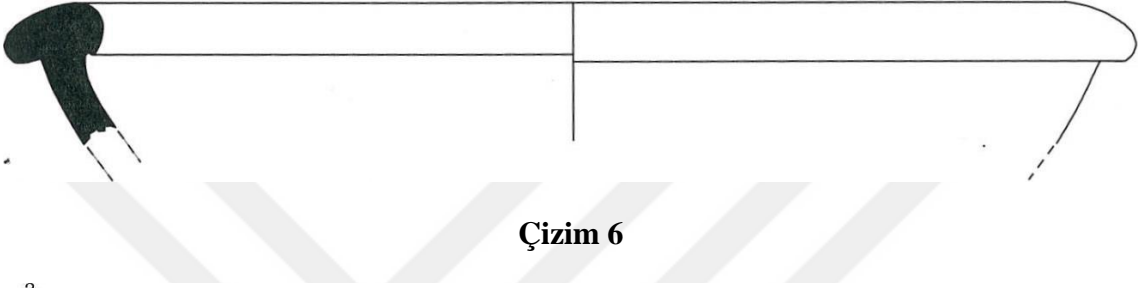

Çizim 4

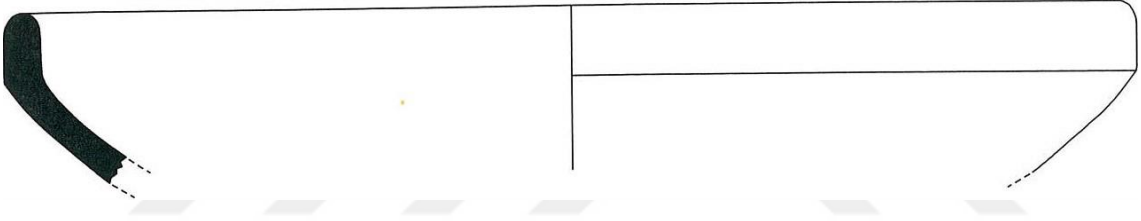

Çizim 5

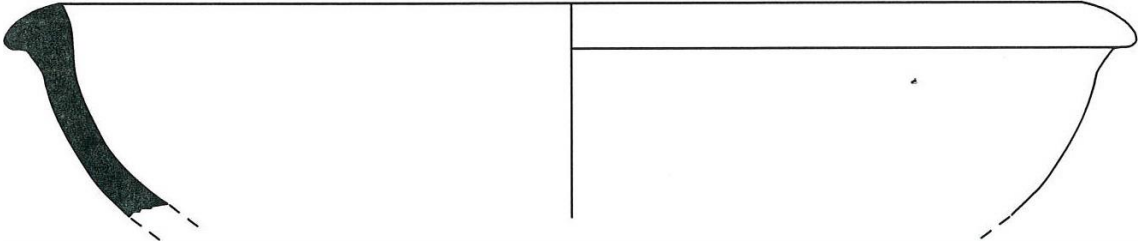

Çizim 6

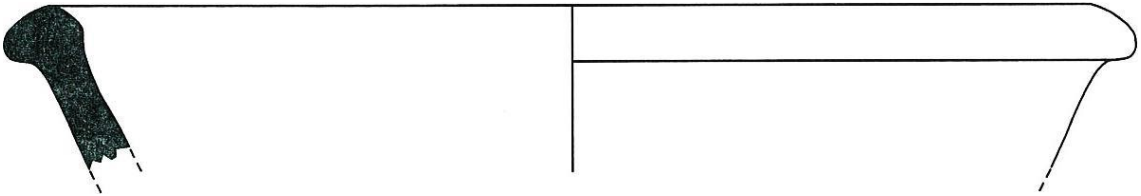
a.

Çizim 7

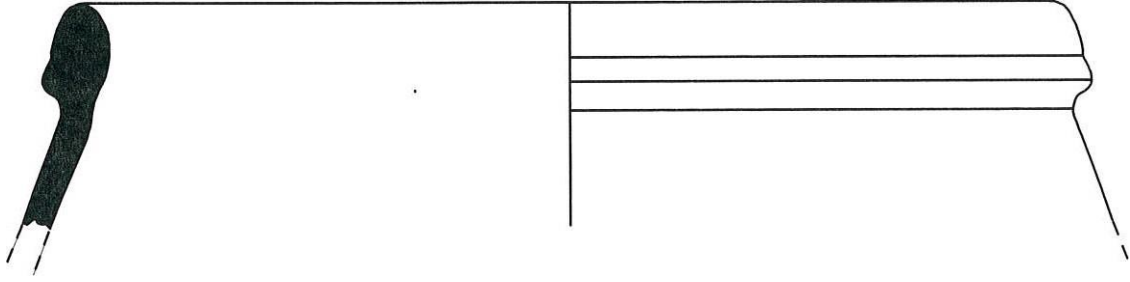

Çizim 8

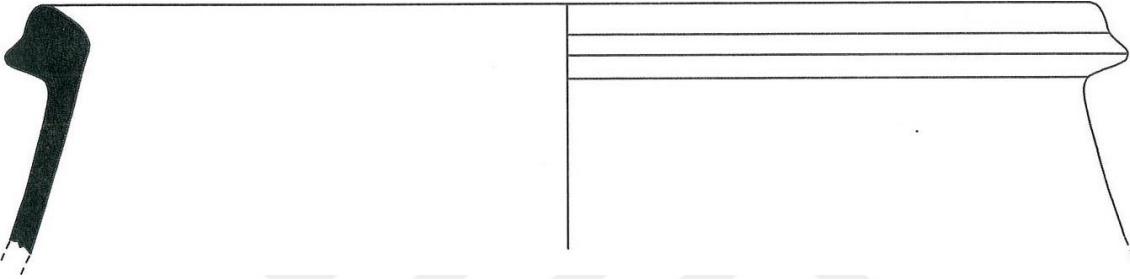

Çizim 9

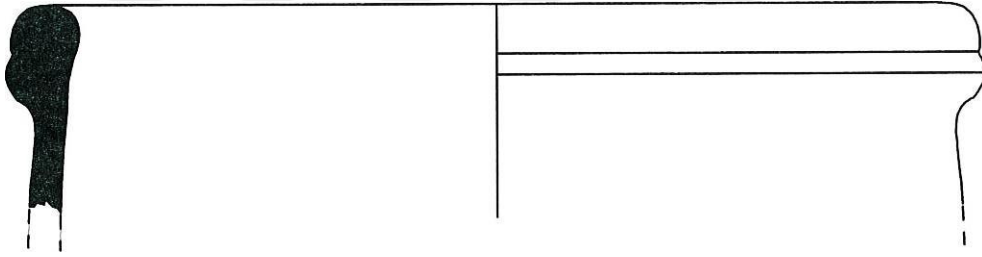

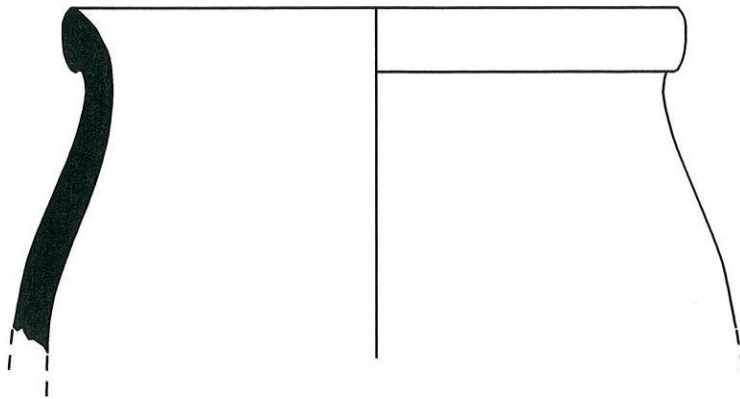
Çizim 10

Çizim 11

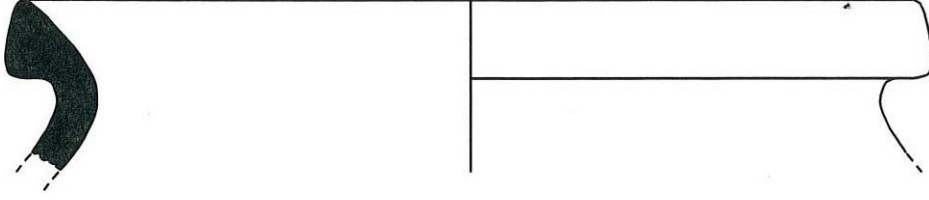

Çizim 12

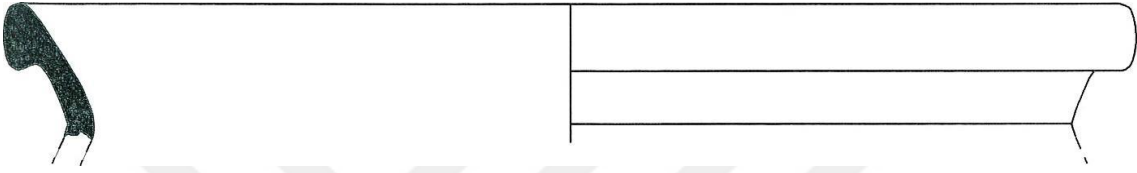

Çizim 13

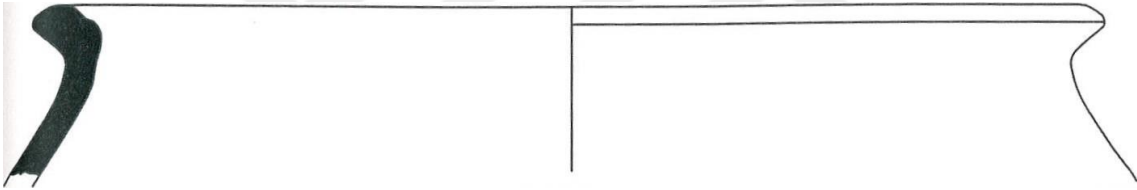

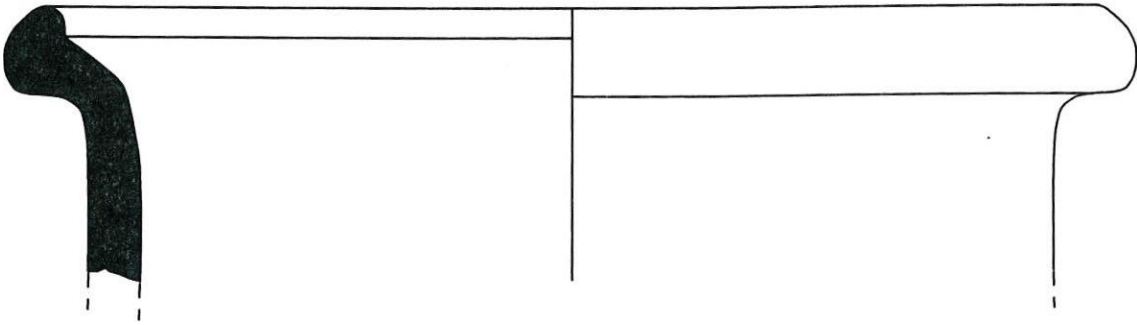
Çizim 14

Çizim 15

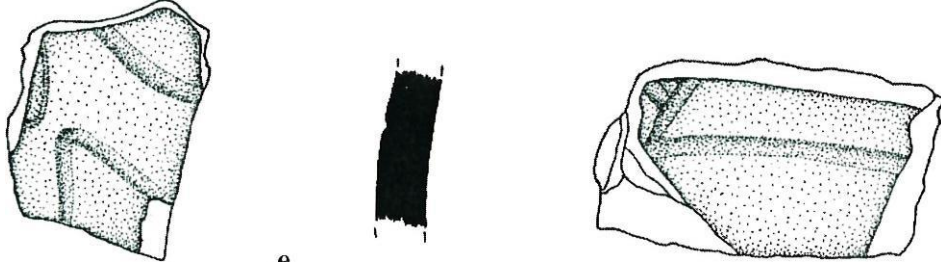
Çizim 16

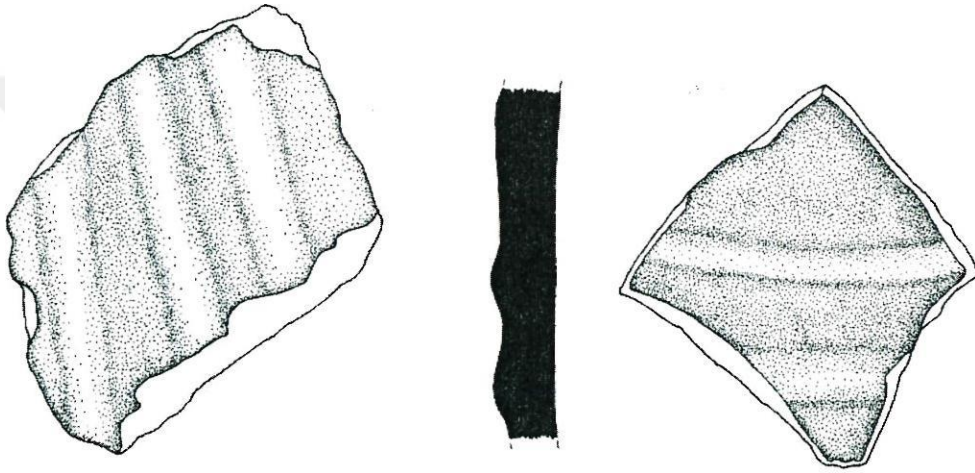
Çizim 17

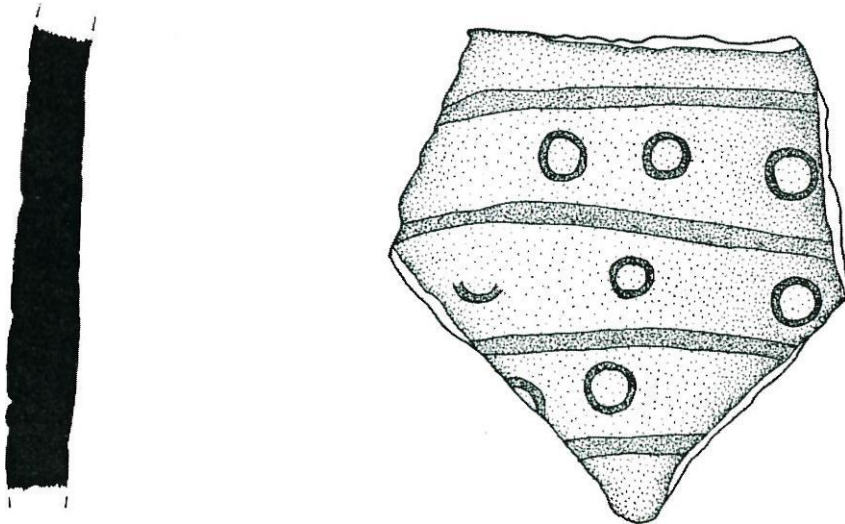

Çizim 18

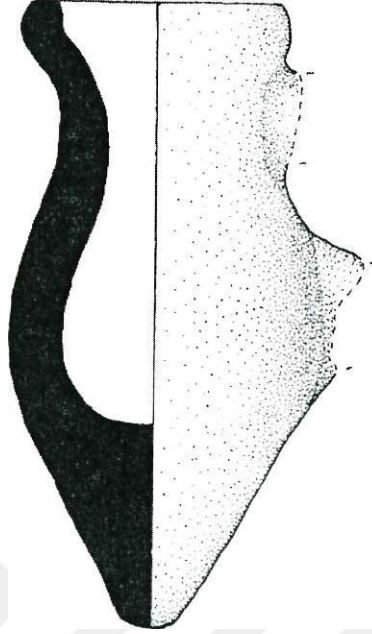

Çizim 19

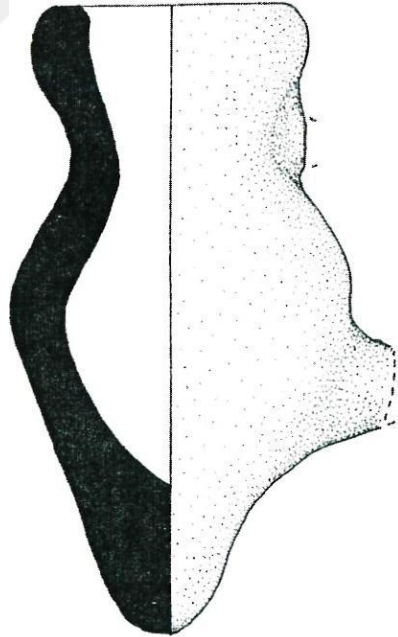

Çizim 20

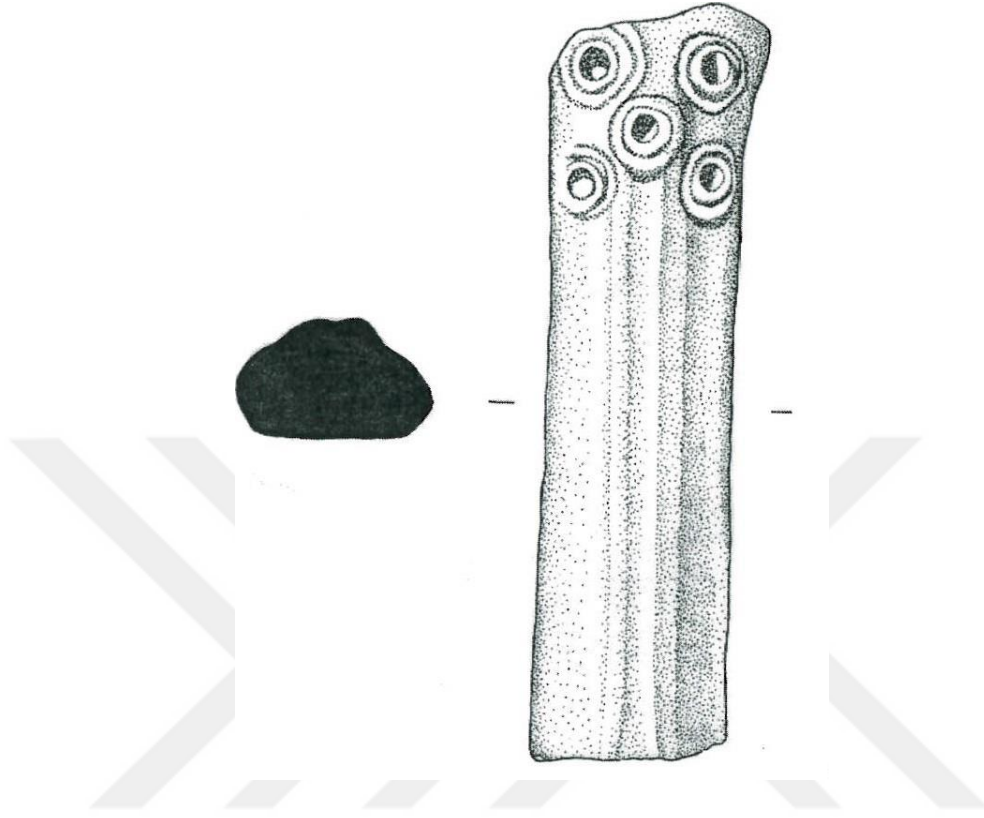

Çizim 21

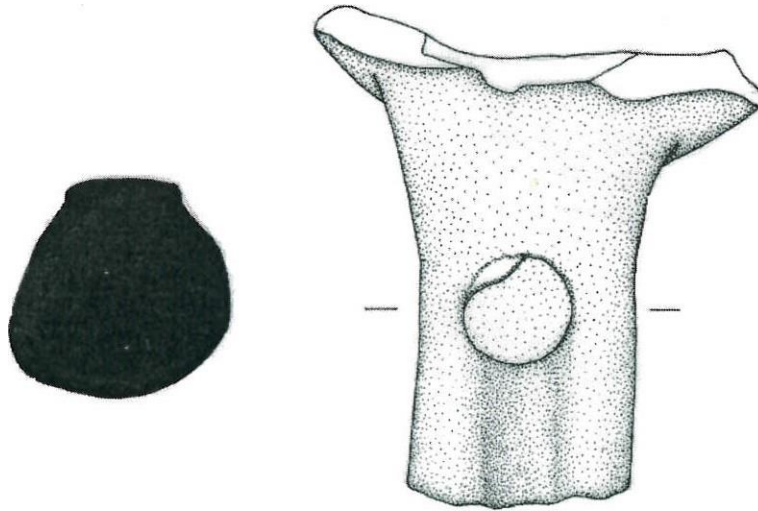

Çizim 22

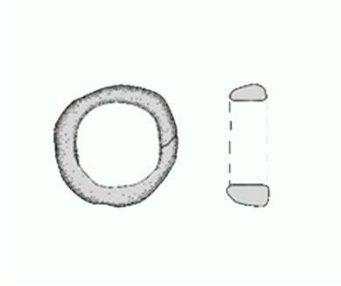

Çizim 23

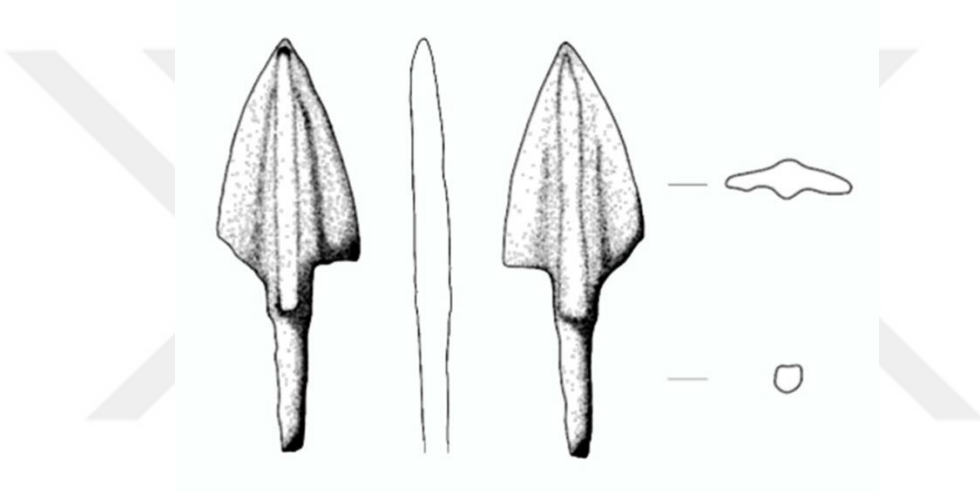

Çizim 24

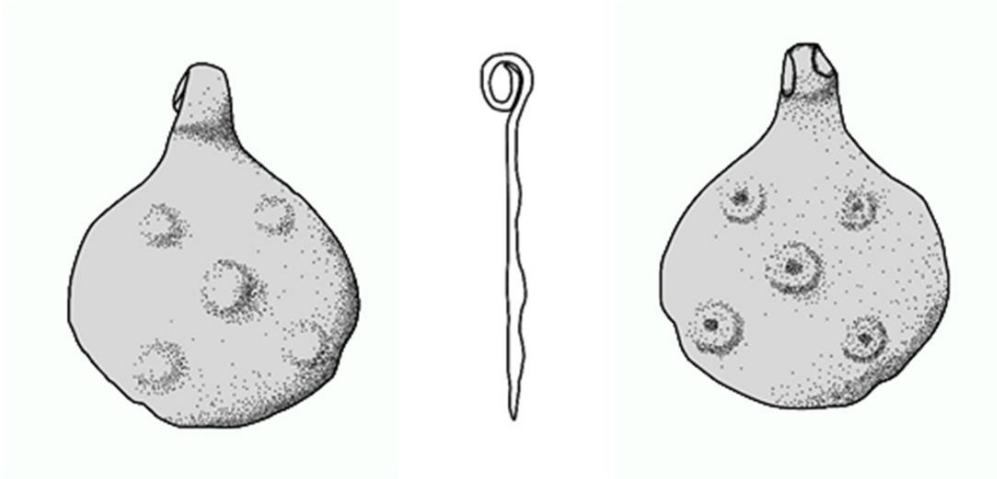

Çizim 25

Çizim 26

Çizim 27

Çizim 28

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

Resim 5

Resim 6

Resim 7

Resim 8

Resim 9

Resim 10

Resim 11